

KÉSŐ ÁRPÁD-KORI NEMESI VÁRAK AZ ESZTERGOMI JÁRÁS TERÜLETÉN

DÖMÖS–ÁRPÁDVÁR ÉS LEÁNYVÁR–KOLOSTORHEGY
KÖZÉPKORI ERŐSSÉGEINEK ESETTANULMÁNYA

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS.....	
1.1 KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS FÖLDRAJZI KITERJEDÉS.....	
1.1.1 A MEGYE TOPOGRÁFIAI ÉS VÁRKUTATÁS TÖRTÉNETE.....	
1.1.2 A KUTATÁS FÖLDRAJZI KITERJEDÉSE.....	
1.2 TÖRTÉNELMI HÁTTÉR.....	
1.3 TERMINOLÓGIA.....	
2. METODOLÓGIA.....	
3. DÖMÖS-ÁRPÁDVÁR.....	
3.1 NARRATÍV FORRÁSOK ÉS TÉRKÉPI ADATOK.....	
3.2 RONCSOLÁSMENTES KUTATÁS.....	
3.2.1 MIKRODOMBORZATI ÉS LIDAR FELMÉRÉS.....	
3.2.2 GEOFIZIKAI KUTATÁS.....	
3.2.3 FELSZÍNI LELETGYŰJTÉS.....	
3.3 RÉGÉSZETI FELTÁRÁS.....	
3.4 KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE.....	
4. LEÁNYVÁR-KOLOSTORHEGY.....	
4.1 NARRATÍV FORRÁSOK ÉS TÉRKÉPI ADATOK.....	
4.2 RONCSOLÁSMENTES KUTATÁS.....	
4.2.1 MIKRODOMBORZATI ÉS FOTOGRAMMETRIAI FELMÉRÉS.....	
4.2.2 GEOFIZIKAI KUTATÁS.....	
4.2.3 FELSZÍNI LELETGYŰJTÉS.....	
4.3 RÉGÉSZETI FELTÁRÁS.....	
4.4 KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE.....	
5. TÖRTÉNETI KÖVETKEZTETÉSEK.....	
5.1 A KÉSŐ ÁRPÁD-KORI ÉS KÉSŐ KÖZÉPKORI BIRTOKVISZONYOK.....	
5.1.1 A KIRÁLYI VADÁSZBIRTOK A PILISBEN ÉS A DÖMÖSI PRÉPOSTSÁG.....	
5.1.2 A VALMÓT NEMZETSÉG ÉS A JOHANNITA KERESZTESEK BIRTOKA.....	
5.2 A VÁRAK KÖRNYEZETE ÉS LÁTHATÓSÁGI ELEMZÉSÜK.....	
5.3 A KÉSŐ ÁRPÁD-KORI NEMESI VÁRAINK FUNKCIÓI.....	
6. ÖSSZEGZÉS.....	
7. BIBLIOGRÁFIA.....	

1. BEVEZETÉS

A mai Komárom-Esztergom vármegye keleti részén, az Esztergomi járás területén számos késő Árpád-kori nemesi vár található. A várak egyaránt előfordulnak sűrűn erdősült vagy legelőként hasznosított dombokon, valamint nehezen megközelíthető hegyeken. Napjainkban sokszor nehéz nyomukra akadni, nem csak a vegetáció fedettsége miatt, de a várak épített emlékeinek eróziója és a mesterséges tájalakító tevékenységek miatt egyaránt. Ettől függetlenül jelentős építményei voltak a késő Árpád-kor és a vegyesházi királyok ideje alatt az országnak, amelyek összetett változásokon mentek keresztül. A korszak várai kardinális szerepet játszottak a királyság és a különböző régiók, vagy akár csak a birtokok feletti hatalom gyakorlásában. Sokrétű rendeltetésük miatt és az írott források hiánya folytán korai nemesi váraink regionális vizsgálata rendkívül szükség. Az Esztergomi járás (korábban Dorogi járás) a várkutatás szempontjából elhanyagolt, mely sürgeti annak szükségességét, hogy új szempontok és módszerek alapján modern szemléletű, összetett tanulmány készüljön.

Jelen kutatás célja az, hogy a Komárom-Esztergom vármegye jelenlegi Esztergomi járásaként fennálló térség késő Árpád-kori nemesi várait komplex régészeti és történeti vizsgálata létrejöjjön. A térség nem egy egységes földrajzi régiót jelöl, azonban a rendelkezésre álló adatokkal már vizsgálhatóvá vált a terület várainak hálózata és sűrűsége. A szerteágazó régészeti módszerek, mint a legkülönbözőbb roncsolásmentes régészeti technikák és a hagyományos metódusok együttes alkalmazásával a régióban folyó várkutatás számos új adattal bővítette az erősségekről alkotott eddigi képünket. Kulcsfontosságú szerep jutott a várak pontosabb felméréseinek és a műszeres terepbejárásokon előkerülő leletanyag feldolgozásának, ami alapján több vár esetében is precízebb kormeghatározás vált lehetővé. Maguknak a lelőhelyeknek és azok közvetlen környezetének vizsgálatán túl, mikro- és makroregionális szinten is tanulmányozhatóvá váltak az erősségek, amelyek elősegíthetik azok funkcionalitásának megismerését. A komplex vizsgálatnak köszönhetően – melybe a középkori településhálózat, az úthálózat és a birtokviszonyok elemzése is részben beemelésre került – átfogó kép rajzolódhat ki az esztergomi királyi központ vonzásában fekvő erősségekről és a terület középkori arculatáról. A Medium Regni története és a regionális várkutatás számára is új eredményeket két erősség példáján keresztül mutatja be e sorok írója.

A kutatás alapját hét lelőhely képezte: Alsóbikol-Leányvár, Süttő; Bajót-Berényvár, Péliföldszentkereszt; Dömös-Árpádvár, Dömös; Esztergom-Árpádvár, Esztergom; Leányvár-Kolostorhegy, Leányvár és Nagysáp-Gedáshegy, Nagysáp. Továbbá Bajót-Berényvár közvetlen közelében sikerült lokalizálni és kutatásba bevenni egy eddig ismeretlen, árokkal

kerített kisméretű erősséget (1. tábla 1). Jelen dolgozatban két lelőhely: Dömös-Árpádvár és Leányvár-Kolostorhegy esettanulmányain keresztül valósul meg a régióban folyó komplex várkutató eredményeinek és az alkalmazott metodológiának a bemutatása. Mindezek mellett feltárulnak a két vár példája nyomán a lelőhelytípus sajátosságai és az erősségek régióban betöltött szerepe.

1.1 Kutatástörténet és földrajzi kiterjedés

1.1.1 A megyében végzett várkutató és topográfiai kutatások

Esztergom vármegye középkori várainak kutatástörténetét a 18–19. századi ország és megye leírásokkal foglalkozó kutatók említésével szükséges kezdeni. Mivel az Első Katonai Felmérés (1780–1784) és a Második Katonai Felmérés (1806–1869) térképein a látható falakkal nem rendelkező, csupán geomorfológiai elemeiben fennmaradt várakat még nem tüntették fel, ezért az első leírások Fényes Elek statisztikus és földrajzíró nevéhez köthetők, aki 1848–1851-ben Esztergom megyéét készítette el.¹ Munkájában számos kövről tudósít, melyek elsősorban a mai Komárom megye területén találhatók, ezek bemutatása nem képezi a dolgozat témáját. Emellett több földváról is beszámol.² A vármegye első módszeres adatgyűjtését Soós Elemér végezte el, aki 29 erősséget azonosított, melyek egy része nem sorolható a korszakba.³ Fordulópont a vármegye várainak kutatástörténetében az 1960-as években került sor, amikortól a MTA Régészeti Intézetének megbízásából Horváth István, Torma István, valamint H. Kelemen Mária az Esztergomi- és Dorogi járás területén régészeti topográfiai kutatásba kezdtek, intenzív adattári gyűjtéssel együtt. Munkájuk eredményét 1979-ben publikálták. Az általuk meghatározott, ezenfelül Virágh Dénessel és Balla Andrással felmért öt középkori „földvár” adta a jelenlegi kutatás alapjait.⁴ A felmért várakról először születtek alaprajzok, melyek a korban rendelkezésre álló adatfelvételi eszközökkel készültek. A felmérések fontos információkat hordoznak, ugyanakkor előfordulhatnak pontatlanságok, melyek a terepi korlátozó tényezők (sűrű erdő, nehezen járható terep stb.) rovására írhatók. A Magyarország Régészeti Topográfiája 5. (továbbiakban csak MRT 5.) kötetében röviden ismertetett földvárakat írott források és gyakran leletanyag hiányában is, kiterjedésük és „jellegük” alapján határozták meg Árpád-korinak. Utóbbi megállapításaik a régészeti adatok hiánya vagy kis

¹ TOLNAI 2011, 270.

² FÉNYES 1848.

³ SOÓS 1912.

⁴ HORVÁTH et al. 1979.

száma miatt – mivel kizárólag felszíni-topográfiai kutatást végeztek – mindenképpen igazolásra, megerősítésre várnak. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a régészeti topográfia célja nem a teljes körű feltárás, hanem a potenciális lelőhelyek körülhatárolása, mind térben és időben.⁵

A régióban a középkori nemesi várak kutatását az 1960-as években Horváth Istvánék által végzett régészeti topográfiai vizsgálatok határozzák meg napjainkig. A járás területén található várak topográfiai vizsgálatainak ellenére a régészeti feltárások tekintetében nagy hiányosságok tapasztalhatók. A topográfiai kutatásokat érdemes lenne a modern leletgyűjtési eljárásokkal, például a módszeres műszeres terepbejárással felülvizsgálni. Továbbá célszerű lenne a várak környezetét tekintve a pontosabb lelőhelyfelderítésekkel körülhatárolni a telepnyomokat vagy más jelenségeket. Ugyancsak lényeges a lelőhelyekről terepbejárás során előkerülő leletanyag mennyisége.⁶ A rövid kutatástörténetben mindenképpen érdemes megemlíteni Dénes József nevét, aki egy egész országra kiterjedő adatbázissal rendelkező várkatalógust szerkeszt jelenleg is.⁷ Munkájában számos új, a helységnévtárban fennmaradt vár megnevezésű vagy várhelyre utaló helynév alapján hívja föl a figyelmet a potenciális várhelyekre. Utóbbiak vizsgálatára a jövőben kerülhet sor.

1.1.2 A kutatás földrajzi kiterjedése

Esztergom vármegye középkori erősségeinek vizsgálatához elengedhetetlen a földrajzi kiterjedés meghatározása. A vizsgálat tárgyát képező erősségek kutatása az egykori Dorogi járás, mai Esztergomi járás területén folyik. Utóbbi azért vált szükségessé, mivel a regionális várkutatás új alapokra való helyezésével elengedhetetlen volt a MRT 5. kötete által meghatározott “középkori földvárak” újbóli vizsgálata. A lelőhelyek és a feldolgozandó leletanyag mennyisége miatt e kutatásnak jelenleg nem célja az Esztergomi járás területén kívül eső (komáromi és a Dunától É-ra elterülő területek) várakkal foglalkozni. Esztergom vármegye vizsgálatával így a fókusz a Medium Regni egyik központjának, Esztergomnak a térségére irányul, ezzel is több ismeretet nyújtva a középkori súlypontok és centrumok megismeréséhez. Emellett a járás területe földrajzi régióként is viszonylag jól lehatárolható, melyből csupán a Gerecse és az attól D-re eső rész hiányzik.

⁵ Tolnai Gergely részletesen bemutatta a megye várkutatásának történetét és állapotát: TOLNAI 2011

⁶ TEREI 2022, 66.

⁷ Ezúton is szeretném megköszönni neki, hogy adatbázisának az Esztergomi vármegyére eső részeit rendelkezésemre bocsátotta.

A várak fekvése és elemzése szempontjából szükséges a földrajzi kistájak rövid ismertetése, valamint környezetük leírása. Ezért az Esztergomi járás középkori erősségei három térszintben kerültek elemzésre: 1. a lelőhelyek közvetlen táji környezete, 2. a mikroregionális környezet (kistájak/kistérségek), 3. a makroregionális tér (mely jelen esetben egybeesik a járás területével).⁸ Az első kategóriába a lelőhelyek közvetlen környezete tartozik, mely nagyjából 1 km sugarú kört jelent. (1. tábla 2)

Az erősségek közvetlen táji környezete rendkívül változatos. A várak között sok az olyan közös elem, mely lehetővé teszi az emberi megtelepedést, továbbá az olyan feltételek, melyek hozzájárulhattak a várak helyének kijelöléséhez. A két vizsgált erősség és közvetlen táji környezetük geomorfológiai sajátosságaira a bemutatni kívánt várak részletes elemzésénél térek ki.

A második kategória a kistáj, ill. kistérség csoportja, mely a járás mérete miatt több kistérségre is vonatkozik. A járásban eddig felfedezett hét erősség négy kistáj területén lelhető fel (1. tábla 2). A vizsgált várak Ny-ról K felé haladva az alábbi kistájak területén találhatók: Közép-Gerecse kistáj területén Alsóbikol-Leányvár (Süttő); Keleti-Gerecse kistáj területén Bajót-Berényvár, Bajót Berényvár II. (mindkettő Péli-földszentkereszt), Nagysáp-Gedáshegy (Nagysáp) és Leányvár-Kolostorhegy (Leányvár); a Pilisi-hegyek kistáj egységében Esztergom-Árpádvár (Esztergom); a Visegrádi-hegység területén pedig Dömös-Árpádvár erőssége fekszik. Mint látható, a Keleti-Gerecse kistáj területén az erősségek sűrűsödése figyelhető meg, mely a vármegye középső területén helyezkedik el. Utóbbi kistáj erősségei egytől egyig a dombvidéki várak csoportjába sorolhatók, relatív magasságuk átlagosan 30-50 m. Alsóbikol-Leányvár a Gerecse előterében található, környezete és relatív magassága alapján szintén a dombvidéki várak közé sorolható. Esztergom-Árpádvár a Nagy-Cserepes Tetőn fekszik, mely a Pilis-hegyek közé tartozik. A Pilis földrajza és a vár 100 m körüli relatív magassága miatt a hegyvidéki várak csoportjába tartozik. Dömös-Árpádvár fekvéséből és környezetéből adódóan szintén hegyvidéki vár, relatív magassága 180 m körüli.

A harmadik térszín a makroregionális tér, mely a kutatás jelenlegi állapota értelmében a járás teljes területét jelenti. A járás földrajzát tekintve elmondható, hogy Ny-ról a Gerecse, K-ról pedig a Pilis hegység fogja közre. A két hegység alacsonyodó vonulatai egy magasan fekvő dombvidéki medencét hoztak létre. A vízrajzot tekintve meghatározó a területet É-ről határoló Duna, valamint a Gerecse és a Pilis hegyei és dombjai közt eredő vízfolyások, melyek

⁸ Szörényi Gábor hasonló felosztásban vizsgálta a Sajó-völgy várainak környezetét: SZÖRÉNYI 2015, 8–9.

összegyűlve mind a Dunába csatlakoznak.⁹ A víznek meghatározó szerep jut, hiszen a várak vízellátottsága a védelmi funkció vagy akár az állandó lakottság miatt egyaránt elengedhetetlen feltétele. Éppen ezért fontos kiemelni azon megfigyelést, miszerint szinte mindegyik vizsgált erősség közvetlen közelében patak vagy forrás található. Utóbbi szempont kifejtésére a várak elemzésénél kerül sor.

1.2 Történeti háttér

A vár nem más, mint a hatalom meghatározó eleme, a birtokos székhelye és hatalma gyakorlásának támaszpontja, legyen az királyi- vagy magánvár. A várak építése és birtoklása a 13. század közepéig uralkodói privilégium volt.¹⁰ A magyarországi középkori várépítészet fejlődésére az 1241–1242-es tatárjárás és az abból levont döntések hatottak a legnagyobb mértékben. A tatárjárás után nem csak a várak száma nőtt meg, hanem azok elhelyezkedése és az őket fenntartó birtok összetétele is megváltozott. Fügedi Erik kutatásai ma is rámutattak, hogy a várépítési korszak kezdete (1220–1320) nem a tatárjárás következtében végbement várépítési politikához köthető, ugyanis már azelőtt is épültek magánvárak.¹¹ A késő Árpád-korban újabb változások mentek végbe a Magyar Királyság területén. Az országban lezajlott társadalmi átalakulás és gazdasági reformok szükségszerűen kihatottak a várakra fejlődésére is.¹² Az 1320 előtt épült váraink még a birtok tartozékai közé sorolták, ami magyarázatul szolgál arra a jelenségre, miért nem említik általában forrásaink őket.¹³ Esztergom vármegye várai a 13–14. század környékén épülhettek és a párhuzamok, valamint a késő középkori birtokviszonyok alapján feltételezhetjük, hogy magánföldesúri építkezések voltak. Az interregnum időszakát követően kerülhettek ezek az erősségek királyi kézbe, majd az Anjou-házi uralkodók egy részüket adományként tovább adták, másik részüket elbontották. Esztergom vármegyében már a 13. században megkezdődött az a folyamat, amely során a vármegye birtokai stabilan egyházi kézbe kerültek, ezek száma a 14. században elérte a vármegye területének 1/3 részét.¹⁴ Érdekes egy pillanatra visszatérni a magánvárak keletkezésére és funkciójára: a IV. Béla idején bekövetkezett mongol támadás után a várépítési program felgyorsította a magánbirtokosok által emelt várak építését.¹⁵ Az 1260-as években V. István és

⁹ TÓTH 2020, 14–15.

¹⁰ ENGEL 2003, 171.

¹¹ FÜGEDI 1975,

¹² SZÜCS 1993, 33., 51., 62.

¹³ ENGEL 2007, 11–12.

¹⁴ ENGEL 2020.; TÓTH 2020, 104.

¹⁵ HORVÁTH R. 2011, 89–93.

IV. Béla között létrejött konfliktus felgyorsította ezt a folyamatot. A konfliktusok miatt a birtokosok a saját uradalmukon belül próbálták biztosítani a birtok védettségét. A várépítkezésekkel megváltozott a hadviselés jellege is, az elkövetkező 50 évet a várháborúk és várostromok jellemezték.¹⁶ A birtokos nemesség számára a vár ugyanúgy, mint a király számára a hatalom bázisát jelentette. Kérdéses ugyanakkor, hogy valóban használták-e állandó tartózkodási-, ill. lakhelyként ezeket az építményeket. Sok várat a falvaktól távol, hegycsúcsokon vagy mocsarak között emeltek fel és egyfajta mentsvárként, csupán értékeik védelme érdekében használhattak.¹⁷ Ezek az erősségek a méretüket tekintve az Árpád-kori ispánsági váraknál kisebbek voltak, jellemzően a terepviszonyokhoz alkalmazkodtak. A várak védműveit és belső épületeit általában fából építették, de megjelent és fokozatosan terjedt a kőépítkezés gyakorlata is. A magánvárak jelenleg két fő típusba sorolhatók. A többségük a toronyvárak csoportjába tartozik, ezen váraknak meghatározó eleme az általában 10 méter átmérőjű vagy oldalhosszúságú, fából, favázzal vagy kőből központi helyen épült toronyépítmény. A négyszögletes vagy kerek lakótorony alsó szintjét általában raktározási célokra használták föl, míg a felső szintek lakó funkciót töltöttek be. A sánccal erősített palánk- vagy kőfalon belül még gazdasági épületek kaphattak helyet. A másik magánvár típust szintén egy központi torony (őregtorony) határozta meg, azonban ennek mérete nem tette lehetővé a lakhatást, gyakran mellette épült föl egy önálló lakóépület. Az őregtorony elsősorban védelmi, másodsorban reprezentációs szerepet töltött be. Az alaptípusok mellett más formai jellegekkel ellátott magánvárak is épültek a 13. században, azonban dolgozatom témája révén nem térnék ki mindegyik variációra.¹⁸ Fontos kiemelni, hogy a magánvárakra jellemző formai sajátosságok nem csak magánföldesúri birtokokon épült várakon jelentek meg, hanem királyi ösztönzésre főpapok által építtetett emlékeken is. Ezeket a várakat egy-egy püspökség magánváraiként értékelhetjük, melyek a világi magánvárakkal teljesen megegyező szerepet töltöttek be.¹⁹

1.3 Terminológia

A várak vizsgálata érdekében szükséges külön alfejezetben kitérni a terminológia kérdéskörére, mivel a hazai várkutatás szempontjából korántsem elhanyagolható annak tisztázása mit ért a kutatás és a középkori ember mit érthetett vár alatt. Érdemes azonban előbb megvizsgálni,

¹⁶ SZÖRÉNYI 2011, 53.; ZSOLDOS 2007, 136.

¹⁷ FELD 2014A, 353–379.

¹⁸ Ezek a különböző típusok időben egymás mellett is léteztek, lásd: FELD 2015, 333–360.

¹⁹ FELD 2022, 459–463. Feld István több tanulmányban is foglalkozott a témával, legutóbbi nagy összefoglalója itt olvasható.

minek okán alakult ki a történészek között az a vita, mely nyomán az elmúlt évtizedekben több terminológiai megoldással is próbálták meghatározni a dolgozatban szereplő erősségek csoportjába tartozó várakat. A kutatásban a 70-es évektől kezdve az ún. *kisvárok* vagy *sáncvárok* megnevezését használták azokra az erősségekre, melyek leletanyaguk alapján a 12–14. században épültek, azonban okleveles forrással nem rendelkeznek. Fügedi Erik behatóbban is tanulmányozta annak kérdéskörét, hogy ezeknek az építési ideje meghatározható-e a narratív források alapján. Felvetése szerint két oka lehet annak, hogy nem szerepelnek az oklevelekben ezek az erősségek: 1. a 12–13. század környékén épültek, amikor még nem terjedt el az írásbeliség a Királyságban; 2. nem tekintették őket váraknak (*castrum*). A 13. században az írott forrásokban leggyakrabban: a „vár” (*castrum*), „várhely” (*locus castris*) és a „torony” (*turris*), valamint a korai nemesi kővárak kapcsán az „udvarház” (*curia*) és a „kastély” (*castellum*) megnevezések fordulnak elő.²⁰

Engel Pál a fogalmak kapcsán megvizsgálta a korabeli várakhoz szorosan kapcsolódó birtokokat és gazdálkodási rendszerek megnevezéseit is, ezzel a kérdéskörbe bevonta az uradalom fogalmát (mely ugyan későbbi kifejezés, azonban mint gazdasági egység ilyen már a középkorban is létezett). Engel arra az eredményre jutott, hogy semmi sem mond ellent annak, hogy ezeket az Árpád-kori várakat a 13. században az oklevelekben előforduló *castrum*-okkal azonos minőségű építményeknek tekintsük.²¹ Fügedi Erik és Engel Pál munkásságát Zsoldos Attila és Horváth Richárd folytatta.²² Az 1989-es első *Castrum Bene* konferencián a régészek körében is felmerült a tisztázásra váró terminológia kérdésköre. Több kutató, köztük Nováki Gyula, Sándorfi György, Feld István, Sárközy Sebestyén, Miklós Zsuzsa, Magyar Kálmán és Terei György a Tolna és Heves megyék várkataszterének topográfiai feldolgozásán alapuló elkészítésével újabb lendületet adtak a kutatásnak és a 13. századra keltezett vártípus kérdéskörének megoldásához.²³ Napjainkban kutatóként változó a terminus alkalmazása, legelterjedtebb továbbra is a *kisvár*, a *földvár* és a köztes megoldásként használt *sáncvár* megnevezések, melyek vagy éppen technikai, vagy tudományos szempontból és régészeti definiálásként egyaránt kifogásolható megnevezések.²⁴

Az Esztergomi járás területén kutatott erősségeknek a felszínen is megfigyelhető terepi nyomai közül a legmarkánsabb geomorfológiai elem az árok és az – egyes esetekben

²⁰ A fogalmakkal és elnevezésekkel részletesen foglalkozott Koppány Tibor, lásd: KOPPÁNY 1999, 13–17. Továbbá lásd: FÜGEDI 1977, 10–12.

²¹ ENGEL 2007, 17.

²² ZSOLDOS 2007.; HORVÁTH 2009

²³ Borsod-Abaúj-Zemplén megye összefoglalója: NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007.; Tolna megye: MIKLÓS 2007.; Heves megye: NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–FELD–SÁRKÖZY 2009.

²⁴ SZÖRÉNYI 2011, 61–62.

megmaradt – abból kihányt és felhalmozott földből álló sánc. A sánc olyan nyomvonalas védelmi célú jelenséggént írható le, melynek mai megjelenési formája leginkább felhányt földtöltésre hasonlít. A sánc a váron kívül helyezkedik el, gyakran az egész várat körülveszi, vagy esetenként a hegy lankásabb, így könnyebben bevehető oldalán megjelenő is különálló elemek. A vármagok peremén, gyakran a hegytető vonulatát is lekövető nyomvonalas terepjelenségeket is szokás sáncnak nevezni, ezek ma enyhe földtöltésként észlelhetők a felszínen. Utóbbiak sok esetben a peremen végigfutó nyomvonalak, egykori falazatok maradványai lehetnek.²⁵

Szörényi Gábor terminológiai javaslatával élve, mely a délnémet-osztrák várkutatás nevezéktanának és vártípusainak átvételén alapul, jelen dolgozatban nemesi várakról olvasható értekezés.²⁶ A 13. századi várak vagy nemesi várak megnevezés utal egyfelől az építetők körére, másfelől a várak fejlődésének egy szakaszát jelöli, valamint fontos elem, hogy az elnevezés nem mutat építészeti típusbeli eltérést. A nemesi várak (*Adelsburg*) fő típusán belül megkülönböztethetők altípusok is: a várak építészeti jellegét tekintve vannak toronyvárak (*Turnburg*); funkcionális jellegüket nézve pedig elkülöníthetők a mentsvárak (*Höhenburg*). A nemesi váraknál nem kötelező tehát a torony (*turris*) megléte, ahol van, azok a toronyvárak, amik a nemesi váraknak csupán egy altípusát alkotják.

Másik rendszerezési lehetőség a váraknak a földrajzi elhelyezkedése alapján történhet. Megkülönböztethető a hegy- és dombvidéken, valamint síkságon épült várak. Az Esztergomi járás földrajzát tekintetbe véve a hegy- és dombvidéki várak csoportjába tartoznak a vizsgált erősségek, ezen kategórián belül két főtypus különíthető el: 1. „hegytetővár”; 2. sarkantyúhelyzetű várak. Az első típusba tartozó várak magaslatokon, hegy- és dombnyúlványokon épültek föl, tehát a hegytetőn vagy -kúpon biztosítva volt a természetes védelem minden oldalról. Az ún. sarkantyúhelyzetű várak olyan gerinceken vagy nyúlványokon helyezkednek el, ahol a várat három oldalról meredek lejtő védte. Az erősséget az utóbbi esetben a könnyebben megközelíthető oldalról még tovább erősíthették.²⁷

Az Esztergomi járás régiójában vizsgált és a hosszú 13. századra keltezhető erősségek a „nemesi várak” megnevezéssel jól körülírhatók, továbbá a fentebb ismertetett típusokkal jól tipologizálhatók.

²⁵ A fogalom értelmezését Szörényi Gábortól vettem át, ő doktori disszertációjában a késő Árpád-kori előzményekkel rendelkező, de a husziták által újból használatba vett várak kutatása során vizsgálta azokat: SZÖRÉNYI 2015, 24.

²⁶ SZÖRÉNYI 2011 63–66

²⁷ A korai nemesi várakról és a tornyok típusairól részletesebben: FELD 2000

2. METODOLÓGIA

A regionális várkutató módszerek alapvetően a roncsolásmentes technikák és a hagyományos terepbejárás, valamint a régészeti feltárás eljárásainak ötvöztetésén alapulnak. Az erősségek elsődleges felderítését (a régészeti topográfiai adatok mellett) a távérzékelési technikák alkalmazásával – mint a légifotózás, a műholdképek és a LiDAR – kezdődnek. A hazai kutatás tekintetében a légifotózással történő vár elemzések Miklós Zsuzsa munkássága révén terjedtek el.²⁸ Kutatásának eredményei megalapozták többek között Pest megye várkataszterének elkészítését.²⁹ A nemzetközi várkutató terén például Olaszországban: Campania, Lazio, Abruzzo, Molise, és Apulia területén végeztek ilyen jellegű munkákat. Utóbbi kapcsán az erősségek rendszer szintű vizsgálatával a hegyvidéken kialakult vaskori kultúrák megismeréséhez járult hozzá a LiDAR felmérés.³⁰

A távérzékelési eljárások mellett a régészeti geofizikai felmérések használata teszi lehetővé a felszín megbolygatása nélküli információ gyűjtést. Csehország és Szlovákia területén a Cseh Tudományos Alapítvány (GA CR) finanszírozásával megvalósult „Early Medieval hillforts in the light of non-destructive investigation” című program keretei között végeztek méréseket. Három technikát alkalmaztak: az elektromos ellenállás-tomográfiát (ERT), a földradart (GPR) és a magnetométert. Tíz kora középkori erősség sáncműveit vizsgálva több módszertani kísérletezésük eredményeként megállapították, hogy az eljárásokat mely körülmények között érdemes használni. Az ERT-módszer rétegbeli és építőanyagbeli elválások, valamint a sáncok megőrzöttségi állapotának meghatározására volt alkalmazható. A GPR felméréssel a kőszervezetek azonosítására volt felhasználható. Vizsgálatuk során azonban a kora középkori sáncok felmérésénél a GPR nem hozta meg a kívánt eredményeket. Továbbá megfigyeléseik szerint a GPR meghatározó szereppel bírt a prediktív modellezés szempontjából. A magnetométer ideális módszernek bizonyult a falak fa részeinek, illetve az átégett felületek kimutatására. Fontos hangsúlyozni, hogy az elvégzett geofizikai felméréseket korábbi régészeti ásatások eredményeivel összevetették. A kutatás geofizikai eredményei számos módszertani kérdésre adtak választ.³¹

A várak regionális kiterjedésű természet és történeti földrajzzal való összevetésére is több hazai és nemzetközi párhuzam hozható, melyek kapcsán a vár környezetében betöltött szerepét

²⁸ MIKLÓS et al. 2022.

²⁹ CZAJLIK 2022.

³⁰ GIACOMO 2022.

³¹ MILO et al 2022

és az arra gyakorolt hatásait vizsgálták régészeti és történeti módszerekkel.³² A várak kutatása során a fémdetektorral történő terepbejárásokra a keltezés tekintetében jelentős szerep hárul. Jelenleg a fémtárgyak tipológiája alapján szűkebb időintervallumú datálás nem lehetséges, mivel az egyes eszköz típusokat évszázadokon át használhatták. A keltezésnél mindenképpen figyelembe kell venni, hogy önmagukban nem, kizárólag más fémleletekkel együtt bírhatnak datáló értékkel.³³

3. DÖMÖS-ÁRPÁDVÁR

Dömös-Árpádvár a Visegrádi-hegységben található, 484 m magasan emelkedő kúp alakú Árpádvár-hegyen található. A Dömöstől D-re fekvő hegyet É-ről a Lukács-árok, D-ről a Rám-szakadék fogja közre (2. tábla). A terület rendkívül gazdag forrásokban és vizekben, itt található a Három-forrás, a Fényes-forrás, a Júlia-forrás és a Malom-patak. A hegy ÉK-i, lankásabb oldalán már a késő bronzkorban az Urnamezős kultúra földvára állott, ez is mutatja, hogy megtelepedéshez és védelmi szempontból is kedvező adottságokkal rendelkezett a terület. Az ÉK-DNy irányú, ovális alakú hegytetőn található a kisméretű középkori toronyvár. A vár napjainkban kiemelt természetvédelmi területen található, sűrű erdőben, így kutathatósága rendkívül nehézkes.³⁴

3.1 Narratív források és térképi adatok

Árpádvárról okleveles forrás nem maradt fenn, így a történeti adatok az újkori narratív forrásokra, valamint a történeti térképek körére korlátozódnak. A jelenség nem egyedi, sok nemesi várról, ill. 13–14. századi erősségről írott emlék nem ismert. Először Bél Mátyás tudósít a 18. század közepén a várról: „Árpád hegyen – Pádvár– koraközépkori királyi nyaraló volt...”.³⁵ Vályi András 1796-ban írt a várról, melyben “Árpás hegy”-ként nevezi a területet. A hegyen található romokról így nyilatkozik: „Tetőjén régi kőfalnak feneke, és omladécai látszanak, melly hajdan Vár, vagy legalább másféle jeles épület vala”.³⁶ Ezt követően Fényes Elek 1837-ben tesz említést a várról: „...egy magas hegytetőn (Árpáshegy) lehet látni holmi épületek dűledékeit...”.³⁷ Később 1864-ben Pesty Frigyes ír a vár maradványairól, ő ekkor már

³² Lásd például Benjamin Štular munkáját: ŠTULAR 2015

³³ A problémára Szörényi Gábor is felhívja a figyelmet, lásd: SZÖRÉNYI 2015, 28.

³⁴ A vár kutatási jelentése lásd: JÁMBOR 2024, 93–104.

³⁵ BÉL 1957, 53.

³⁶ VÁLYI 1796, 598.

³⁷ FÉNYES 1837, 122.

feltételezi, hogy annak története megelőzte az Árpád-kort.³⁸ A legrészletesebb elbeszélő forrás Nedeczky Gáspár dömösi plébános tollából született 1880-ban. Munkájában Pád- vagy Árpád-várat azzal a királyi lakhellyel vagy kastéllyal azonosította, mely I. Béla 1063-ban bekövetkezett tragikus balesetének színhelye is volt. Továbbá beszámolt egy, a várban található víztározó üregről és arról, hogy a vár köveinek jelentős részét a helyiek kibányászták.³⁹ Véleménye szerint I. László királyi nyaralója állhatott itt. A forrásokból kitűnik, hogy a 17. században is már csak romos állapotban fellelhető kővárat a dömösi polgárok a 19. században kőbányaként használták. A leírásoknak köszönhetően a vár környezetéről is több adat áll rendelkezésünkre, például: Pesty F. a szomszédos Rám-hegytől délre egy pénzverő árokról számol be, ahol a hagyomány szerint régi pénzeket találtak.

A történeti térképeken további információkkal lelhetők fel a várról és környezetéről. Az Első Katonai Felmérésen (1782–1785) a várra vagy a hegyre vonatkozóan nincs megjelenített adat, ezzel ellentétben a Második Katonai felmérésen (1819–1869) már Árpádhegyként jelölték a területet. Utóbbi térképen már a környező erdei utakat is feltüntették. A Harmadik Katonai Felmérésen (1869–1887) változás a megjelenítésben és elemekben nem tapasztalható. Az 1886-ban készült kataszteri térképen a területet „Árpád hegye és vára” néven jelölték meg. A történeti térképek a várról sok információt nem osztanak meg, azonban segíthetnek a vár környezetében megtalálható erdei utak nyomán rekonstruálni az újkori, netán a középkorra visszavezethető ösvények-utak nyomvonalait.⁴⁰

3.2 Roncsolásmentes kutatás

A vár kutatása során nagy hangsúlyt kapott a roncsolásmentes módszerek és technikák alkalmazása. A lelőhely és környezete sűrű erdős területen található, mely nagyban nehezítette a kutatást és korlátozta a bevethető technikák felhasználását. A távérzékelési eljárások közül az archív légifotók és műholdképek kevés adattal szolgáltak, míg a LiDAR felmérés számos új információt tárt elénk. A LiDAR mérésnek köszönhetően elkészülhetett a vár és majdnem a teljes hegy 3D modellje. Utóbbi elemzését követően DTM (*Digital Terrain Model*)⁴¹ készült.

³⁸ PESTY 1864, 1114/14/28–29.; PASTINSZKY 1977, 113–114.

³⁹ NEDECZKY 1880, 8–9.

⁴⁰ HORVÁTH et al. 1979, 69.: Az összegyűjtött narratív forrásokról. A fentebb használt történeti térképek online elérhetők: <https://maps.arcanum.com/hu/>

⁴¹ A DTM feloldása digitális domborzatmodell, melyet a térinformatikai rendszerekben lehet térképi megjelenítésre és számításokra alkalmazni

A vár belső területén a fával legkevésbé borított platón GPR (*Grand Penetrating Radar*)⁴² felmérés történt.

3.2.1 Mikrodomborzati és LiDAR felmérés

A hegytetőn álló vár ma is látható részleteinek, mint a szakaszokban megmaradt árok, a kőfal maradványa, a belső törmelékdombok és a központi torony mikrodomborzati felmérésére a jövőben kerülhet sor. A terület vegetációja eddig nem tette lehetővé az erősség pontos, RTK-val történő feltérképezését. A lelőhelyen jó fényviszonyok között, 2022.03.25-én célzott légirepüléssel fotósorozat készült. A drónnal készített fotók, valamint a műholdképek és az archív légifotók egy kisméretű hegyvidéki vár lepusztult falszakaszait és központi tornyának maradványait tárták elénk. A vegetáció azonban megakadályozta a lelőhely fotogrammetriával történő vizsgálatát. Utóbbi hiánya miatt 2022.12.07-én Látos Tamás (MNM NRI) LiDAR felmérést végzett CHC AA450 típusú szenzorral a hegyen. A LiDAR által rögzített pontok kiértékelését követően DTM, valamint különböző szűrőkkel és analízisekkel további fedvények készültek a területről (3. *tábla 1*).⁴³ A vizuális technikák kombinálása szélesebb rálátást biztosított a lelőhelyről, így azok segítségével meghatározásra került a vár kiterjedése. A DTM elemzésével alkotott lejtőkategória analízis kimutatta a várat körbevevő feltöltődött árok egyes szakaszait, valamint a várba felvezető potenciális utakat. Az erősségről készített jelenlegi legpontosabb szintvonalas alaprajzot a LiDAR felmérés és a korábban Virágh Dénes által készített alaprajz (3. *tábla 2*)⁴⁴ alapján alkottam meg. (4. *tábla 1*)

Az ÉK-DNy irányú ovális formájú vár az Árpádvár-hegy kúp alakú hegytetőjén található. Az erősséget a lankásabb K-i vége felől lehetett megközelíteni. A várárok közvetlenül a hegy peremén fut végig, egyes részein eltűnik a meredek hegyoldalban. A hegytető peremén, a várárkon belül megfigyelhető a lepusztult várfal. A falhoz szorosan kötődik egy lépcsősor, mely a vár keleti oldalán került elő. A lépcső 1,5–2 m széles, 8 lépcsőfokból áll, a várral való pontos kapcsolata még tisztázandó. A vár ÉK-i harmadában egy 3–4 m magas – részben mesterségesen kialakított – sziklatömbön helyezkedik el a központi torony. Utóbbinak pontos alaprajza jelenleg a felszínvizsgálat alapján nem határozható meg, ahhoz mindenképpen feltárássra lenne szükség. Virágh Dénes felmérése alapján és a felszínen megfigyelhető falcsontok révén egy

⁴² A GPR feloldása földradar, mely nagyfrekvenciájú radarhullámok visszaverődésének mérésén alapuló eszköz.

⁴³ A különböző szűréseket Žiga Kokalj RVT szoftverjével végeztem el: ŽIGA–RALF 2017, 21–22.

⁴⁴ HORVÁTH et al. 1979, 69. 10. kép

közel 30 m² kiterjedésű, ötszögű központi toronnyal számolhatunk. A toronytól Ny-ra található egy 2 m mély ciszterna. A vár kiterjedése közel 0,2 ha (70x40 m), melynek belső területén számos kőtörmelékből álló kiemelkedés belső épületek nyomairól tanúskodik.

3.2.2 Geofizikai kutatás

A vár belső területén 2022.05.12-én GPR műszerrel 450 Mhz frekvenciájú antennával, 50 cm-es profil távolsággal 40 m hosszú felmérés történt. A GPR-rel a váron belül található lehetséges épületek vagy anomáliák lokalizálását tűztük ki célul. A köves talaj, valamint az aljzatszikla felszíni közelsége (melyet a feltárás megerősített) negatívan befolyásolta a mérés eredményét. A kiértékelt képen jelentkező és lehetséges épületek falaiként értelmezett anomáliák hitelesítése érdekében próbafeltárássra került sor. A feltárás nem igazolta a régészeti anomáliák meglétét, amire már fentebb utaltam. (4. tábla 2)

3.2.3 Felszíni leletgyűjtés

2022 májusa óta már legalább 15 alkalommal került sor fémdetektorral kiegészült terepbejárásra. A felszínen gyűjtött csekély számú korongolt szürke és fehér kerámia oldaltöredék a 13–14. századra keltezhető. A vár területéről már Horváth I. kutatása idején is kerültek a múzeumba a korszakba tartozó leletek (kerámia töredékek, egy nyílhegy és egy sarkantyú). A sűrűn erdősült környezetben kihívást jelentett a felszíni leletgyűjtés, ennek ellenére gazdag és változatos fémleletanyaggal bővítettük ismereteinket a vár 13–17. századáról.

A terepbejárás fémanyagából a legkorábbi keltező éremlelet egy II. Frigyes veronai denár (1218–1250, CNI VI. XXIV tábla 4-8) (5. tábla 1). A vár területéről származik egy IV. László denár (CNH I. 331) (5. tábla 2). Szintén a vár belső területéről egy kiváló megtartású V. István szlavón báni denár (1270–1272, H 121) került elő (5. tábla 3). A várfal nyugati kiszögellése alatt egy B–S verdejeggyel ellátott I. Mátyás denárt (1458–1490, CNH. II. 219; H 708) találtunk (5. tábla 4). Valamint szintén a vár területéről egy K–B verdejeggyel vert I. Lipót duarius (1697, H 1499) került elő. A vár környezetéből több nyílhegy vált ismertté, többségük nyéltüskés, pengéjük keresztmetszetét tekintve rombusz alakúak, a pengeprofiljukat nézve pedig levél alakúak (5. tábla 5–10). Továbbá előfordultak köpűs nyílhegy töredékek is (5. tábla 11–12).⁴⁵

A fémdetektoros terepbejárások során a váron kívül a hegy oldalából három darab ún. parasztkardot is találtak a műszeres leletfelderítők. A parasztkardok egyenes, egyélű pengéjű,

⁴⁵ A nyéltüskés nyílhegyek Sugár J. tipológiája alapján az NY4-2A típusba sorolhatók: SUGÁR 2011, 70-71.

tüskével ellátott egy- vagy kétkezes fegyverek (6. *tábla* 1–3). A tárgytypus feltehetően a 15. században terjedt el Közép-Európában.⁴⁶ A lelőhelyről több nyéltüskés kés is napvilágot látott (6. *tábla* 4–5). A vágóeszközöknek a legjobb Árpád-kori párhuzamai Kána falu ásatásáról ismertek⁴⁷, de 15. századi rétegekből is kerültek elő hasonló példányok a sátoraljaújhelyi vár feltárása során.⁴⁸ A hegy D-i oldalából továbbá egy 13–14. századra keltezhető (Quillon Dagger típus) tör került elő⁴⁹ (6. *tábla* 6). A vár területéről és környezetéből több D-formájú övcsat is felszínre került, ezek között megtalálhatók egyszerűbb Árpád-kori darabok (7. *tábla* 1–2). és hornyolással díszített 14–15. századi párhuzamokat mutató példányok is (7. *tábla* 3–6).⁵⁰ Továbbá került elő sarkantyú és sarkantyú csillag töredékei is (7. *tábla* 7–8). A vár területéről és a hegy lábának É-i és ÉK-i oldalából faragottkő-töredékek kerültek elő. Az andezittufából faragott kövek között meghatározásra került egy nyílászkeret töredéke, egy lábazati párkányelem, egy tompaszögű sarokkváder, valamint egy élszedett konzol töredéke. A felszínen gyűjtött csekélyszámú kerámiaanyagban található fehér kerámia és szürke anyagú jelentéktelen oldaltöredékek.

3.3 Régészeti feltárás

A feltárássra Dömös-Árpádváron 2022.11.28. és 2022.12.02. között került sor. A GPR felmérés anomáliáinak hitelesítését és ezáltal a lehetséges belső épületek felmérését, másfelől a várfal összetételének meghatározását tűztük ki célul. A kutatószondák elhelyezését tekintve kettő a várfal két szakaszára, SZ I. a várfal D-i szakasza; SZ II. a várfal Ny-i kiszögellése, valamint két szelvény a GPR által mért belső területen lettek kitűzve (SZ III.; SZ IV.) (8. *tábla*)⁵¹. Az SZ I. szelvényben a várfal belső oldalán az aljzatszíkla 80 cm mélyen jelentkezett. A talajradar jelzései miatt feltételezett belső falak nem kerültek elő. A jeleket minden valószínűség szerint az aljzatszikláról visszaverődő hullámok hozták létre. A várfal enyhén íves, külső és belső síkja alapján vastagsága 160-170 cm. A szelvény szélessége miatt 2 m hosszú szakaszon figyelhető meg. A fal metszetét vizsgálva látható, hogy a felső részén (40 cm) a kövek közül az elmúlt évszázadok alatt az eső kimosta a kötőanyagot, azonban az alsó részen a kövek között 20-30 cm vastagon megmaradt a gyenge minőségű habarcs (9. *tábla* 1). Az SZ II. szelvényben a várfal

⁴⁶ KÓKA et al. 2022, 80.

⁴⁷ TEREI-HORVÁT 2007, 238.

⁴⁸ MAJER 2023, 58-59.

⁴⁹ A tör előzetes meghatározásában Sánta Ákos segédkezett

⁵⁰ Hasonló csatok kerültek elő a sátoraljaújhelyi vár feltárása során, lásd: MAJER 2023, 88-89, 197.

⁵¹ JÁMBOR 2024, 98.

belső síkját keresve csupán annak törmeléke bukkant elő. A szelvény K-i felében 50 cm mélyen már az aljzatszíkla jött elő, míg a Ny-i felében megmaradt az egykori várfalnak a maradványa. A falmaradvány tetején a zúzott kövek mellett egy bedöntött faragott követ és egy in situ nyílhegyet (5. *tábla 7*) találtunk. A falmaradvány ezen a részen 90 cm vastagnak, valamint 170–180 cm magasnak bizonyult. (9. *tábla 2*)

A vár belső területén nyitott szondákról megállapítható, hogy összefüggő struktúrák nem rajzolódtak ki, így az egybefüggő kötőrmelékkel kevert rétegek nagyban befolyásolhatták a GPR felmérés eredményeit. Ugyanakkor a feltárás során előkerült 13–15. századra keltezhető kerámiaanyag nagy része az SZ III. és az SZ IV. szelvények rétegeiből kerültek elő (7. *tábla 9–11*). Mindezek értelmében a GPR mérés által jelzett anomáliákat, lehetséges épületeket nem sikerült hitelesíteni.

3.4 Kutatási eredmények értelmezése

A vár régészeti kutatása során részben sikeresen ötvözött távérzékelési technikák (légifotók, LiDAR, fotogrammetria) mellett – bár nagy reményeket fűztünk hozzá – a talajradar mérés nem hozta meg a várt adatokat. A nehezen járható erdős terep, valamint a köves rétegek nagyban korlátozták a lelőhelyen alkalmazható módszereket. A feltárás eredményeképpen meghatározásra került az erősség D-i és Ny-i részén is a várfal, azonban a vár belső területén épületek nem mutatkoztak. A várfal az aljzatszíklára rakott gyengeminőségű habarccsal helyben bányászott tört kövekből épült föl. A vár közepén elhelyezkedő torony az erősség védelmi szerepét növelte. Az feltárásról és a terepbejárásokról 13–16. századra keltezhető kerámiaanyag és fémleletanyag került a felszínre. A vár keltezése az eddig feldolgozott leletanyag alapján a 13. század második felére tehető. Az erősség a késő Árpád-kori nemesi várak csoportjába sorolható, építészeti jellegét tekintve toronyvár, míg funkcionális szempontból mentsvárként értelmezhető.

4. LEÁNYVÁR-KOLOSTORHEGY

Leányvár-Kolostorhegy a mai településtől K-re található, a Csolnok-Dág-Leányvár közigazgatási határon. Az ovális alakú erősség egy 199 m magas kúp alakú dombnyúlványon állt egykor. A lelőhelytől É-ra található Pap-földek területén feküdhetett az egykori középkori település, Valmót. A Kenyérmezei-patak egy erecskéje a dombokról összegyűlő vízzel vizenyős területet hozott létre a domb lábánál. A dombon, csak úgy, mint a környezőeken, az elmúlt századokban szőlőtermelés folyhatott, erre utalnak a teraszos térszín kialakításának

nyomai. (10. tábla) A lelőhely területe napjainkban *Natura 2000* alá tartozik és legelőként hasznosítják, ennek köszönhetően csupán egy-két fa található rajta, mely kedvez a kutathatóságnak.

4.1 Narratív források és térképi adatok

A várról okleveles forrás nem maradt fenn. Elsőként Bél Mátyás 1730-ban megjelent művében így ír a területről: "Leányvár a budai apácák birtoka, akiktől nevét is kapta, azelőtt ugyanis Ulmodvárnak nevezték".⁵² Fényes Elek 1851-es művében említést tesz a várról, melyhez hozzáteszi, hogy Báthory Mária tulajdona lehetett és a mai Leányvár is innen eredeztetheti nevét.⁵³ A 20. század eleji hagyomány szerint a Kolostorhegyen apácakolostor ált egykor, melyről Reiszig Ede is beszámolt.⁵⁴ Az ezek után készült művek ismétlik a fentebb ismertetett leírásokat, azaz a várnak és/vagy a kolostornak meglétéről számolnak be.

A történeti térképek elemzése kimutatta, hogy az Első-, Második-, Harmadik Katonai Felméréseken sem várra, sem kolostorra utaló jelölések nincsenek feltüntetve. Az azonban elmondható, hogy a domb lábánál már említett erecske vagy patak ekkor még (a mai állapotánál) nagyobb mocsaras, ill. lápos területet hozott létre. Továbbá jól megfigyelhetők a 18. századi utak, melyek Leányvárat kötötték össze Csolnokkal. A térképek alapján az elnevezéseket vizsgálva megállapítható, hogy a német *Klosterberg*-et és annak tükörfordítását, a Kolostorhegyet használták az elmúlt évszázadokban a dombra. Az 1886-os kataszteri térképen az eddig készült térképekhez képest több információ nem található a területről. Az 1941-es Magyarország Katonai Felmérésén a dombtetőn egy „R.” betű mellett a rom jelzés van feltüntetve. Nem kizárt, hogy a múlt század közepén még romjai lehettek az itt található épületnek, azonban sokkal valószínűbb, hogy ezen a térképen korábbi felmérések adatait használták fel újból.⁵⁵

⁵² BÉL 1957, 40.

⁵³ FÉNYES 1851, III. 15.

⁵⁴ REISZIG É. N. 28.

⁵⁵ HORVÁTH et al. 1979, 251.: Az összegyűjtött narratív forrásokról. A fentebb használt történeti térképek online elérhetők: <https://maps.arcenum.com/hu/>

4.2 Roncsolásmentes kutatás

A terület különösen jól kutatható volta miatt a régészeti célú roncsolásmentes módszerek és technikák nagy száma alkalmazható rajta. A távérzékelési eljárások közül az archív légifotókon és műholdképeken is jól kivehetők az erősség elemei. A vár pontos felmérése érdekében célzott légirepüléssel fotósorozat készült a várról, melyet DTM (*Digital Terrain Model*) alkotására használtam fel. A dombtető fedettsége ideálisnak bizonyult magnetométer, földradar vagyis GPR (*Grand Penetrating Radar*) és ERT (*Electrical Resistivity Tomography*) alkalmazására.

4.2.1 Mikrodomborzati és fotogrammetriai felmérés

A dombtetőt körbevevő árok és a dombháttól leválasztó külső árok pontos RTK műszerrel történő felmérése még várat magára. A területről két alkalommal is célzott légirepüléssel, jó fényviszonyok között, de különböző szintű vegetáció mellett 2024.05.07-én és 2024.11.18-án fotósorozat készült. A fotókból készített 3D modellt DTM alkotásra és más térképszelvények előállítására lehetett felhasználni (11. tábla 1). A tervezett mikrodomborzati felmérés és a már elkészült DTM modell kombinálásával olyan szintvonalas térkép készülhet, mely a Balla Andrásához köthető, korábbi felmérésnél (11. tábla 2) pontosabb alaprajz előállítását teszi majd lehetővé.⁵⁶

Az erősség a Kolostorhegy kúp alakú dombtetején található. Az ovális alakú dombtetőn két térszín, azaz két lapos terület különíthető el, egy magasabb-nagyobb és attól ÉK-i irányba, valamivel alacsonyabban egy kisebb méretű. Mind a két plató a dombtető felső peremén végig körbefutó árkon és feltételezhető sáncon belül helyezkedik el. Az erősség belső területének kiterjedése megközelítően 0,24 ha. A felső plató területén egy nagyméretű és több kisebb gödör is megfigyelhető. A dombtetőt körbeölelő árok több pontján is észlelhetők beásások, ezek rablógödrök vagy világháborús állások egyaránt lehetnek. Az árokkal körbevett dombtetőt DK-i irányból egy külső árokkal választották le a dombnyúlványról. Az erősen lepusztult külső árok a domb K-i lábától felfut a dombhátra, majd a Ny-i oldalán a lejtőn ÉNy-i irányba fordul és mielőtt leérne a domb lábáig, nyoma vész (valószínűleg itt már teljesen feltöltődött). A MRT-ban olvasható, hogy akkor még a DNy-i sáncvonulat mellett az erősségbe felvezető egykori út nyomvonala is azonosítható volt. Utóbbi megfigyelést a jelenlegi kutatás során nem sikerült igazolni.⁵⁷

⁵⁶ HORVÁTH et al. 1979, 251. 34. kép

⁵⁷ HORVÁTH et al. 1979, 251.

4.2.2 Geofizikai kutatás

Az ideális terep lehetőséget adott a régészeti célú geofizikai műszerek széleskörű alkalmazására. A lelőhelyen három eljárás segítségével – magnetométer, GPR és ERT – jelentős eredményeket sikerült elérni. Először magnetométeres felmérés készült a dombtetőn, vagyis az árkon belüli területen. A magnetométer segítségével lehetséges régészeti korú belső épületek nyomainak a kimutatása volt a cél, azonban a felmérés eredménye negatív képet mutatott. Utóbbi magyarázata az lehet, hogy a magnetométer nagy mélységben képes kimutatni a réteg elválásokat, azonban a későbbi ásatás során kiderült, hogy a lelőhelyen 1 m mélységben már véget érnek a kultúrrétegek.

A lelőhely kutatásában az áttörést a GPR felmérés hozta, mely a magnetométer által már vizsgált területen a magasabban fekvő anomáliákat tárta elénk. A terület 400 Mhz-es és 800 Mhz-es frekvenciájú antennákkal, 50 cm-es profil távolsággal került felmérésre. Az adatok kiértékelését követően az árkon belüli téren, annak felső platóján egy nagyjából 7x12 m-es, keletre tájolt, apszisos épület alaprajza bontakozott ki (12. tábla 1). A földradar 70-80 cm mélységben mutatott képe alapján az épület Ny-i fele élesen körvonalazódik, míg a K-i oldalán feltételezett apszisos záródás halványabban és csak foltokban látható. Továbbá a mérésen kirajzolódó épület középső szakaszánál megfigyelhető egy, az É-i oldalról bedőlt falrészlet, vagy falindítás. Utóbbi elválaszthatta a hajót az apszistól, de alaposabb tanulmányozást követően ezen az É-i falindítás mentén egy tengelytörés figyelhető meg. Ezen tengelytörés kapcsán az is felmerült, hogy egy olyan négyzet alakú, közel 6x7 m-es épület állhatott itt, amit K-i irányba kibővítettek egy apszis záródással. Természetesen a fentiek olyan hipotézisek, melyeket csakis régészeti feltárással lehet igazolni. Az alaprajz így számos kérdést felvetett az erősség és az épület kapcsolatáról.

A vár árkaiknak és sáncainak vizsgálata érdekében ERT felmérés is készült (12. tábla 2). Az ERT szelvény az erősség lankás D-i oldalán került kijelölésre úgy, hogy áthaladjon a külső és a belső árkon is, így a hossza 55 m, iránya DNy-ÉK-i. Az ERT mérés célja az volt, hogy a lelőhely rétegviszonyairól és a sánc szerkezetéről még a hitelesítő ásatás előtt információkat nyújtson. A mérés kiértékelését követően a külső árok környezetében nem, de a belső árok előtti területen és mögötte magas ellenállású réteget sikerült elkülöníteni. A metszeten jelentkező 300 Ohm körüli (közepesen magas ellenállású) anomáliák értelmezésénél felmerült, hogy azok omladékos falszakaszokat jelölhetnek. Továbbá megállapíthatóvá vált, hogy a magas ellenállású rétegek vagy azok alapjai jó vízzáró anyagból épülhettek, ugyanis a gravitációsan

leszivárgó víz kismértékben megrekedt és 1-1,5 m mélységben kisebb ellenállású, víztelített réteget hozott létre a domb tetején. Az ERT alapján, az árok belső oldalán feltételezett sáncre nyitott hitelesítő szonda magyarázatot is adott a magas ellenállású anomáliára, melyről előjáróban elmondható, hogy természetes agyagréteggént jelentkezett.

A régészeti geofizikai felmérések alapján számítani lehetett egy belső markáns épületre, valamint az árok mögött és/vagy előtt felhalmozott földből álló sánc meglétére. A mérések igazolása érdekében több kisebb méretű szondából álló feltárássra került sor (13. tábla).⁵⁸

4.2.3 Felszíni leletgyűjtés

A lelőhely területén és annak környezetében felszíni kerámiagyűjtés és fémdetektoros terepbejárás történt. A műszerrel kiegészült felszíni leletgyűjtésre két alkalommal, 2024.04.26-án és 2024.06.21-én került sor. A kerámiaanyag megvizsgálását követően megállapítható volt, hogy az összegyűjtött 13 db kerámia igazolja a terület 13–14. századi használatát. A korongolt, fehérre égett anyagú oldal- és aljtöredékek, valamint egy fültöredék mellett szendvicsesen vöröses színűre átégett, néhány esetben jól iszapolt, oldaltöredékek is bizonyítják a dombtető középkori használatát. Előfordultak gyengébb minőségű, szürke, szürkés-feketere kiégett oldaltöredékek is, valamint egy világosbarnára átégett, két egyenes vonaldísszel ellátott oldaltöredék is.

A műszeres terepbejárás alkalmával, azaz a terület fémdetektorral történő átvizsgálása során közel 30 db középkorra és/vagy kora újkorra keltezhető fémlelet került elő. A területen szétszóródva felbukkanó nagyszámú vas szög mellett díszesebb fejű, bronz anyagú szögek is jelentkezett. A díszesebb szögekhez tartozóan felszínre került kisebb ládikaveret is tanúskodhat a lelőhely reprezentációjáról. A terület vár vagy erősség jellegére utal egy nyéltüskék lapos végű nyílhegy (14. tábla 2), melyet a kutatás a 13–14. századra szokott keltezni, de újabban felmerült, hogy alkalmazásuk felnyúlik a 15. századig is.⁵⁹ A terület mindennapi használatát bizonyíthatják a különböző méretű és formájú kések (14. tábla 3–5). Utóbbi tárgytipusba tartozó középkori darabok között található egy olyan példány, melynek pengéje ívelt hátú, ez jellemzően a késő középkorban kezd kikopni. Előkerült egy 27,5 cm hosszú kés (14. tábla 4), valamint egy olyan jó megtartású (*Hauswehr* – konyhai kategóriába tartozó) vágókés is,

⁵⁸ A régészeti geofizikai felméréseket az MNM KK NRI Műszeres Leleghelyfelderítési osztálya végezte: Stibrányi Máté, Buránszky Nóra, Mesterházy Gábor, Pethe Mihály, Klembala Zsombor, Nagy László

⁵⁹ Kóka et al. 2022, 75.; párhuzam: MAJER 2023, 181. 003 kép

melynek kiszélesedő penge formája, a nyéllemeze és a nyéltüskéje alapján szintén a 14. századra keltezhető (14. tábla 5).⁶⁰ Mindezek mellett felszínre került egy késő Árpád-korra tehető sarkantyú töredéke is, valamint egy bicska és egy szegecselt markolatú kés, amelyek a terület 18. századi birtokbavételére utalnak. A fémanyag jelenleg restaurálásra vár, melyet a Balassa Bálint Múzeum munkatársai restaurálnak majd. A felszínen gyűjtött kerámia- és fémanyag alapján egy középkorban használt terület képe bontakozott ki, mely a többi roncsolásmentes vizsgálat eredményével együtt indokolta, hogy hitelesítő feltárás valósuljon meg.

4.3 Régészeti feltárás

Leányvár-Kolostorhegy tervásatására 2024.11.21–12.10. között került sor. A feltárás során a GPR által kimutatott épületre két hitelesítő kutatószondát nyitottunk, az egyik az épület DNy-i sarkára (SZ II.), a másik pedig az épület közepén jelentkező és a feltételezések szerint az É-i falhoz kapcsolódó falindításra vagy bedőlt falszakaszra (SZ I.) (13. tábla). A két szonda mérete 4x3 m volt. Az SZ I. és a SZ II. szelvényekben az épület különböző összetételű, kötörmelékés rétegei alatt a falat nem, csupán a falkiszedés kötörmelékés beásását figyeltük meg. A földradar mérésen kimutatott DNy-i sarok és É-i fal csak foltokban megmaradt, gyenge minőségű habarcsos alapozásként tárult elénk. A SZ II. szelvényben, az épület belsejében egy agyagos, egybefüggő ledöngölt réteg jelentkezett, mely járószintként értelmeztünk. Az épület törmelékében sok római kori tegula és imbrex került elő, néhány 13–14. századi kerámiával együtt. A kerámiák között többnyire a már felszínen is gyűjtött korongolt, fehér kerámia és a szürkésre átégett anyag volt jellemző, ezekből alj-, oldal- és peremtöredékek voltak. A feltárás kerámiaanyagában egy nagyméretű tárolóedény két töredéke is napvilágot látott, mely kismértékben grafitot is tartalmaz. Utóbbi kerámia az épület DNy-i sarkára nyitott szelvényből (SZ II.), azon belül is a D-i falszakasz kötörmelékés beásásából került elő. A kerámia az osztrák párhuzamok alapján vagy osztrák grafitos kerámia, vagy annak másolata. Feltűnő az is, hogy a feltárás során fémlelet egyáltalán nem került elő, annak ellenére, hogy fémkereső műszerrel rendszeresen átkutattuk a szelvényeket és depóikat.

A feltárás harmadik szondája az ERT mérés alapján feltételezett sáncon került kijelölésre (13. tábla). A belső árok belső oldalára nyitott kis méretű szonda mérete 1x4 m volt. A szelvényben nem sikerült hitelesíteni a sánc meglétét, az ERT által jelölt nagy ellenállású réteg

⁶⁰ Cowgill 2000, 8-17.; 25.

a talajtani vizsgálat során természetes agyagréteggként került értelmezésre.⁶¹ A kemény agyagos réteg általános rétegjelenség löszdomboknál, ez alatt jelentkezett a löszdomb aljzata, azaz a homokkő. Az erősség árkat ebbe az agyagos rétegbe vájták bele, ami magyarázza miért jelöli azt az ERT mérés az árkon kívül és belül is. A szelvény D-i felében a feltöltődött árok patics- és szénszemcsékkel kevert rétege jelentkezett, mely a dombtetőről lemosódott kultúrréteggént azonosítható. Érdekes volna a jövőben a szelvényt D-i irányba kibővíteni és teljesen átvágni az árkot, valamint megvizsgálni, hol halmozták föl a kidobott földet.

4.4 Kutatási eredmények értelmezése

A kutatás eddig elért eredményei alapján megállapítható, hogy Leányvár-Kolostorhegyen a középkorban egy olyan épület állhatott, melynek építéséhez a közelből vagy helyben szerzett római építőanyagokat használtak fel másodlagosan. A dombon római előzményről nincs információ, bár a MRT egy 1951-ben folyt próbaásatást említ, mely során római és 14–15. századi pénzek kerültek elő, azonban erről nem maradt fenn hiteles dokumentáció.⁶² A lelőhelytől É-ra, a Pap-földek környékén ugyanakkor található regisztrált római lelőhelyek. Nem kizárt, hogy a középkorban vagy a Pap-földekről, vagy a közelből máshonnan, esetleg az itt helyben talált római épület maradványait használták föl az építkezéshez. A GPR felmérésnek köszönhetően kirajzolódó épület alaprajza (12. tábla 1) egy Árpád-kori egyhajós, félköríves záródású templom alaprajzára hasonlít a leginkább. A forma rendkívül elterjedt, legjobb párhuzama a nem is túl messze található Vértesséki-félszigeti csákányospusztai templom.⁶³ Az épület templom jellegét azonban sem a felszínen talált kerámia- és fémanyag, sem a feltárás nem igazolta. Felmerült az is, ha az épületen kívül próbaszondák nyitásával temetkezések kerülnének elő, akkor nagy bizonyossággal lehetne igazolni, hogy templom állt itt. Abban az esetben, ha temetkezések nyomai nem kerülnek elő az épület körül, még nem zárható ki ezen jellege, mivel ez azt is jelentheti, hogy a templom nem rendelkezett plébánia ranggal.

Milyen más értelmezési lehetőségei vannak a központban álló épületnek? A földradar mérése alapján számos további feltevés képzelhető el. Az épület Ny-i fele – melyet, ha feltételezzük, hogy egykor egy fal választotta el a félköríves K-i záródástól – egy 6x7 m-es négyzetes épületként is értelmezhető, melyet később kibővítenek K-i irányba egy félköríves

⁶¹ A talajtani vizsgálatot Gömöri András végezte a Magyar Talajtani Társaságtól

⁶² HORVÁTH et al. 1979, 251.

⁶³ PÁL 2024.

szentéllyel. Utóbbi elméletet csupán a radarképen jelentkező tengelytörés támasztja alá, a feltárás falak hiányában nem erősíthette meg azt. Természetesen gyenge érv csupán egy földradar kép alapján építési periódusokkal számolni, azonban az sem zárható ki.

Felmerül a kérdés, miképpen értelmezhető a lelőhely, hiszen számos adat a templom jellegét, mások a vár jellegét bizonyítják. A kerámia- és a fémanyag egy része, mint a kések és a szögek egy hosszabb középkori megtelepedésre utalnak. A díszesebb szögek és a ládikaveret utalhat a vár és lakóinak reprezentációjára (bár ez esetben az sem kizárható, hogy egyházi tárgy a verete került elő). A nyílhegy, bár eddig csak egy került elő, mindenképp a védelmi szerepét hangsúlyozza a lelőhelynek. Továbbá nem szabad figyelmen kívül hagyni a dombtetőt körbevevő árkot sem, mely eddig a fel nem tárt sánc híján is egy erősség meglétére utal. A belső árok ugyanakkor a templom cintermének határáként is értelmezhető. A külső árok még inkább erősíti azt az elképzelést, hogy egy kettős erődítést építettek a dombtető védelme érdekében.

Az épület funkciójának megállapításához egyelőre túl kevés adat áll rendelkezésünkre. A feltárás eredményeit, a roncsolásmentes elemzésekkel és a történeti forrásokkal egybevetve számos hipotézis is született, melyek igazolásához és így az erősség és az épület kapcsolatának felderítéséhez még további feltárásokra lesz szükség.

5. TÖRTÉNETI KÖVETKEZTETÉSEK

Az előző fejezetekben két vár régészeti vizsgálatát ismertettem, az alábbi fejezetben pedig azok történeti elemzését végzem el. Ennek célja, hogy az erősségek funkcionalitására, a szűken és tágan értelmezett környezetükben betöltött szerepükre választ találjak. Az alábbi analízis a már ismertetett esemény és köztörténetet érintő fejezetben szereplő adatokra is nagyban támaszkodik, így az ott leírtakat nem ismétlem. Szörényi Gábor doktori disszertációjában – melyet a Sajó-völgyi huszita várak kutatást mutatja be – külön kitért az Árpád-kori előzményekkel rendelkező várak építési helyének kiválasztására és azok funkcionalitásnak kérdésére.⁶⁴ Utóbbival a nemzetközi várkutatás egy külön konferencia keretein belül már korábban is foglalkozott. A konferenciáról kiadott kötetekben a 13. századi cseh, moráviai, sziléziai, lengyel, szlovák és osztrák magánföldsúri várakról megjelent elemzések⁶⁵ jól mutatják egy ilyen térszerkezeti modellben gondolkodó elemzés lehetőségeit. Ezeknek a

⁶⁴ SZÖRÉNYI 2015.

⁶⁵ A várak funkcionalitásáról: CASTRUM BENE 8 – Burg und Funktion 2006.;

A várak építési helyéről és elhelyezkedésükről: CASTRUM BENE 9 – Burg und ihr Burgplatz 2006.

magyar középkorkutatásban való gyakorlati hasznosítását jól bizonyítja Szörényi G. már említett munkája is.⁶⁶ Fontos megemlíteni Feld István 2014-ben és 2015-ben megjelent két tanulmányát, melyekben az ország különböző pontjain feltárt magánföldesúri várak időrendjét, funkcióját, valamint építményeiket és a terminológiai kérdéseket tárgyalta. Összefoglaló munkájában többek között a várakban feltárt építmények rendeltetését vizsgálta. Feld I. meglátásai többek között Szörényi G. munkájának eredményeiről, árnyaltabb képet mutatnak a 13. századi nemesi várak csoportosításának és értelmezésének lehetőségeiről.⁶⁷

Jelen fejezetében így az általunk felmért erősségek kapcsán igyekszem további adatokkal segíteni a kérdés kutatását és e ként a Medium Regni területén elhelyezkedő nemesi várak rendeltetésére vonatkozó kérdéseket (mint például, milyen tényezők játszottak szerepet építési helyük kijelölésében és milyen szerepet töltöttek be a környezetükben?) próbálomom áttekinteni.

5.1 A késő Árpád-kori és késő középkori birtokviszonyok

A vizsgált várakról oklevelek, vagy közvetlen írott adatok nem maradtak fenn, mely nem az írott források pusztulásával, sokkal inkább a lejegyzések hiányával magyarázhatók. Engel Pál utóbbi megfigyelést tézisében úgy fogalmazta meg, hogy a 13. században épülő magánföldesúri várak „nem jogi központja a birtoknak, hanem fordítva: a felépült vár, akárcsak a vizek és az erdők, a föld tartozéka lesz”.⁶⁸ Ennek okán a 13. századi várak megismeréséhez közvetetten a késő Árpád-kori birtokviszonyok vihetnek közelebb minket. Mindezek elemzéséhez alpműként szolgál Györffy György országos igényű,⁶⁹ valamint Tóth Krisztina Esztergom megyéről írt történeti földrajza.⁷⁰ Továbbá Engel Pál digitális adatbázisa számos fontos adattal járult hozzá a késő középkori településhálózat és birtokviszonyok révén az esztergomi régió várainak és uradalmainak vizsgálatához.⁷¹ Engel P. adatbázisa és az MRT 5. adatainak segítségével elkészítettem az Esztergomi járás 1380 körüli birtokviszonyainak az állapot térképét, melyen jól látható a vizsgált két erősség területének egyházi birtoklása (15. tábla).

Az Esztergomi járás területén található, 13. századi nemesi várakhoz kapcsolódó birtokok és birtokviszonyok és azok összefüggéseit vizsgálva megállapítható, hogy alapvetően két

⁶⁶ SZÖRÉNYI 2015, 93.

⁶⁷ FELD 2014; FELD 2015

⁶⁸ ENGEL 2007, 14.

⁶⁹ GYÖRFFY 1987.; GYÖRFFY 1998.

⁷⁰ TÓTH 2020.

⁷¹ Engel Pál digitális adatbázisa 2001-ben jelent meg, majd 2020-ban megújították: ENGEL 2020; FELD 2007, 26.

nagybirtokos nemzetség közt oszlanak meg. 1. A Zovárd nemzetség tagjai a megye legnagyobb birtokosai voltak a 13. század második felében (hozzájuk köthető Alsóbikol-Leányvár vára); 2. A Bajóti-Nagymartoni nemzetség szintén nagybirtokos család volt (Bajót-Berényvár és a csak forrásokból ismert Bajótvár tartozott hozzájuk). A 13. század során a köznemesi birtokok tekintetében Nagysáp-Gedáshegy a Baar-Kalán nemzetségé volt; Leányvár-Kolostorhegy pedig a Valmót nemzetség birtokában állt. A dolgozatban vizsgált két vár vonatkozásában azok egyházi birtoklástörténetéről található több forrás. Dömös-Árpádvár tekintetében felmerül a dömösi prépost személye⁷², mint a vár építtetője, valamint Leányvár-Kolostorhegy vonatkozásában felvetődik az esztergomi johanniták vagy a margitszigeti apácák birtoklása.⁷³ Továbbá az esztergomi érsekség a 13. század második felétől a 15. század elejéig minduntalan bővítette birtokai számát a megyében, mindamellet más egyházi testületek szintén jelentős birtokadományokban részesültek. Utóbbiak miatt, valamint a politikai viszonyok (1260-70-es évek és a 14. század eleji konfliktusok) következtében a megye területéről a 14. század végére teljesen kiszorult a nagybirtokos nemesség.⁷⁴

5.1.1 *A királyi vadászbirtok a Pilisben és a dömösi prépostság*

A Visegrádi-hegységben fekvő Dömös-Árpádvárról okleveles forrás nem maradt fenn, ezért annak történetéről (a régészeti információk mellett) a közelben fekvő dömösi prépostság és – a középkorban mindvégig az uralkodóhoz tartozó – pilisi vadászbirtok történeti adatai révén tudhatunk meg többet.⁷⁵ Árpádvár régészeti kutatása bizonyította a terület 13–14. századi használatát, a fémleletanyag alapján valószínűsíthető, hogy a vár a 13. század második felében épült. E ponton talán nem haszontalan röviden áttekinteni a Visegrádból kiváló Pilis megye kialakulását, melynek területére később ez a vár esett. A középkorban a „Pilis erdő” (*silva Pelys*) királyi erdőuradalom volt, mely a 12–13. század folyamán olyan fejlődésen ment keresztül, melynek következtében kivált Visegrád megyéből és lassan önálló ispánsággá alakult. A „Pilis erdő” királyi uradalmának (*allodium*) központja a 11. században még a dömösi udvarház (*curia*) helyén állhatott, majd a prépostság alapítását követően áthelyezték Visegrádra. A Pilis királyi erdőuradalom egysége a 12. században megbomlott az uralkodói adományozások következtében (például III. Béla pilisi ciszterci monostor alapítása, vagy az

⁷² FELD 2014B 387.

⁷³ GYÖRFFY 1987, 232-233.; 317.

⁷⁴ TÓTH 2020, 96–104.

⁷⁵ THOROCZKAY 2012, 419–425.; ZSOLDOS 2001, 40–42.

Ajnard nemzetség pilisi birtokszerzései révén). A 13. század első évtizedeire a Pilisben történő egyházi és világi birtokszerzések megkívánták a terület igazgatási átszervezését és az ispánság kiépítését. Az ún. pilisi erdőispánság birtokstruktúráját a 13. században a királyi, egyházi és világi magánbirtokok „mozaikszerű” elhelyezkedése jellemezte.⁷⁶ Az ekkortájt épült Árpádvár birtokosának és funkciójának kérdésére a lentebbi alfejezetekben térek ki.

Árpádvárhoz legközelebb fekvő település Dömös, melynek területén már a 11. században királyi udvarház állott, ezt követően 1108-ban Álmos herceg prépostságot alapított. A társaskáptalan a 12. században nagyszámú birtokadományt kapott az uralkodóktól.⁷⁷ Az írott forrásokban a 13. század derekán tűnik fel a Türje nemzetség szentgróti ágából származó Fülöp, mint dömösi prépost, aki szép karriert futott be élete során. 1242-ben elkísérte a mongol támadás elől menekülő királyt Dalmáciába, ezt követően 1246–1248-ban királynéi kancellár, majd zágrábi püspök, valamint 1262 és 1272 között az esztergomi érseki pozíciót töltötte be. 1257-ben egy másik Fülöp a dömösi prépost, ő István herceg (később V. István) hercegi kancellárja is ekkor, majd később fehérvári prépost, váci püspök és a királyi családtagok kancellárjává vált. Az őt követő dömösi prépost a Hahót nemzetségbeli Sol (1257 és 1261 között kezdte karrierjét, ami 1295-ig tartott), az ő fivére ekkor kalocsai érsek volt. Az interregnum idején 1321-ben az I. Károly ellen fellázadó visegrádi vár őrsége felégeti a dömösi társaskáptalant. A 13–14. század fordulóján számos pereskedésről tudósítanak a források.⁷⁸ A dömösi prépostok és a társaskáptalan 13. századi történelméből vitathatatlanul egy lehetőségeket nyújtó pozíció képe bontakozik ki. A 13. század második felében a prépostok jól ismert nemzetségekből származtak, jó kapcsolatokkal rendelkeztek és sikeres karriert futottak be, mind az egyházon és a királyi kancellárián belül. A Dömöstől légvonalban 3 km-re fekvő Árpádvár és környékének birtokáról nincsenek adatok, azonban elképzelhetőnek tartom, hogy a fentebb bemutatott két prépost egyike építette azt. Jelentősége azonban nem sokáig volt, így valamikor a 14–15. század során elpusztult. Megjegyzendő, hogy a Dömös-Árpádvár erősségének építtetőjeként Feld István szintén a dömösi prépostságot tartja valószínűnek.⁷⁹

5.1.2 A Valmót nemzetség és a Johannita keresztesek birtoka

A Leányvár-Kolostorhegyen található erősséget a helyi hagyomány Ulmodvárként ismeri.⁸⁰ Utóbbi megnevezésben a forrásokban is megtalálható Valmót név ismerhető fel. Az erősségtől

⁷⁶ Pilis megye kialakulásáról és fejlődéséről lásd: ZSOLDOS 2001, 40–42.

⁷⁷ GYÖRFFY 1998. 631–633.

⁷⁸ THOROCZKAY 2012, 419–425.

⁷⁹ FELD 2014B 387.

⁸⁰ BÉL 1957, 40.

É-ra feltételezett Valmót falu, melyet korábban a Valmóti nemzetség birtokaként és szálláshelyeként azonosítottak. A nemzetségről egyetlen írott emlék maradt fenn 1272-ből, melyben egy bizonyos Valmódi Benedek neje a Valmót falutól Ny-ra található Csolnok határában szőlőt vásárolt.⁸¹ Egy 1270-ben kelt határleírásban Csolnok K-i szomszédjaként szerepel Valmót falu, mely az „ispotályosok” birtokában van. Továbbá 1297-ben, 1321-ben, 1327-ben és 1334-ben kelt határleírások Valmót falut az „esztergomi keresztesek”, ill. „johannita ispotályosok” birtokaként említik.⁸² A szomszédos Csolnok birtoklástörténetét vizsgálva fontos információ lehet, hogy a 13. század második felében a terület birtokainak többsége a margitszigeti apácák kezére került.⁸³ Az Engel-féle adatbázis alapján az erősség Valmót és Csolnok határán helyezkedett el, ezért feltételezhetően a 13. században még a Valmót nemzetségnek egy árokkal és sánccal erősített vára állhatott itt. A 13. század utolsó harmadában valószínűleg a valmóti és csolnoki birtokokat az esztergomi johanniták és/vagy a mellettük és utánuk birtokló margitszigeti apácák szerzik meg, akik az erősség helyén templomot emelhettek.

5.2 A várak környezete és láthatósági elemzésük

Az erősségek fentebbi fejezetekben ismertetett földrajzi elhelyezkedéséhez kapcsolódóan a láthatósági elemzések további információkkal szolgálhatnak. A várak vizuális láthatósága, valamint a várakból belátható terület vizsgálata választ adhat azokra a kérdésekre, hogy miért ezen a helyen építettek erősséget, valamint arra, hogy azok milyen funkciót tölthettek be környezetükben. Elsőként Pusztai T.⁸⁴ és Szörényi G.⁸⁵ vizsgálták Sajó-völgyi kutatásaik során az Árpád-kori várak és a települések közötti láthatóságot. Ugyanakkor a Sajó-völgy környékének földrajzi jellegének egyediségéből adódóan az ott elért eredmények sokkal egzaktabb eredményeket hoztak a birtokok és váraik kapcsolatáról. Utóbbiak nem feltétlenül állíthatók párhuzamként az Esztergomi járás erősségeinek kutatásához, azok földrajzi jellemzőinek eltérése okán. A megfigyelésre a Terei Gy. által elemzett Pest megyei települések és várak kapcsolatának vizsgálata is rámutatott.⁸⁶ Terei Gy. a tolnai, valamint Fejér megyei

⁸¹ HORVÁTH et al. 1979, 251.

⁸² GYÖRFFY 1987, 317.

⁸³ GYÖRFFY 1987, 232–233.

⁸⁴ PUSZTAI 2007.

⁸⁵ SZÖRÉNYI 2011; SZÖRÉNYI 2015.

⁸⁶ TEREI 2022, 53.

kutatásaira és a Miklós Zsuzsával együtt végzett Pest megyei elemzéseikre hivatkozva⁸⁷ a sík- és dombvidéki várak csoportjaiba tartozó erősségek esetén arra a megállapításra jutott, hogy a vár és az azzal összefüggő birtoktest (a birtokon lévő településsel egyetemben) egymás számára láthatónak kellett lennie. A kutató véleménye szerint, a Pest megyében található dombvidéki várak kapcsán egy 10 m magas torony esetén mindenképp látták a várból közelben fekvő települést. A vár esetében, ha a hegyvidéken helyezkedett el, nem csak az adott település szemmel tartása lehetett fontos, hanem a tágabb környezet (szárazföldi és vízi utak) megfigyelése is.⁸⁸ Az alábbiakban a vizsgált két vár nyomán egy hegyvidéki és egy dombvidéki vár láthatósági analízise készült el. Mindkét vár felmérése révén DTM tette lehetővé a vizsgálat elvégzését, melyet az Engel-adatbázis⁸⁹ településhálózatával összevetve az alábbiakat sikerült kimutatni.

Dömös-Árpádvár 483 m (tszf) magasságú hegycsúcsra épült, környezetét a Lukács-árok és a Rám-szakadék határozza meg. A vár az Árpádvár-hegytől K-re található Szőke-forrás-völgy fölé 276 m-rel magasodik. A vár láthatóságát É-i irányba a Prépost-hegy; K-i irányba a Szőke-forrás-völgyén túl található Üstök-hegy, Vadálló-kövek és a Keserű-hegy; D-i irányba a Rám-hegy és a Dobogó-kő; Ny-i irányba a Jász-hegy, a Szakó-nyereg és a Szakó-hegy, valamint a Hosszú-hegy magas hegyvonulatai korlátozzák. A várból belátható települések/településrészek (16. tábla): Bidóc (Budon) falu; Maróttól K-re eső rétek; Dömös Malom-patak körüli részei, továbbá tiszta időjárási viszonyok mellett Visegrád alsóvára. Az erősségből megfigyelhető utak az Első Katonai Felmérés alapján: Dömösről Kékes (mai Pilisszentlászló) felé a Malom-patak és a Szőke-forrás-völgyén keresztül vezető út; a Visegrádról Dömösre beérő út utolsó szakasza; Marótról Esztergom fele vezető út egy rövid szakasza; valamint a Dunai forgalom Visegrádnál és Marótnál.

Leányvár-Kolostorhegy 197 m (tszf) magasságú dombnyúlvány végén helyezkedik el. A Kolostorhegy lábánál folyó erecske fölé 32 m-rel magasodik. É-i irányba a Cinegés és a Pap-földek, messzebb pedig a mai Kesztlőc Ny-i fele; K-i irányba a Szabadság-dűlő; D-i irányba a Hármashatár; Ny-i irányba Csolnok szőlősei és Rórekker területei láthatók. A várból belátható települések/településrészek (16. tábla): É-ra az egykori Valmót falu, Kőd és Kesztlőc; D-re az egykori Aberth falu (legalábbis a Kerek-hegy teteje, amely mellett az Attila-völgyben

⁸⁷ MIKLÓS-TEREI 2006

⁸⁸ TEREI 2022, 65–66.

⁸⁹ ENGEL 2020.

helyezkedhetett el a település)⁹⁰; Ny-ra Csolnok szőlőföldjei. Az erősségből megfigyelhető utak az Első Katonai Felmérés alapján: É-fele a Zsámbékról Esztergom fele vezető út egy rövid szakasza; Valmótról Kesztlőc és Kőd fele vezető utak; Valmótról Aberth, Dág, valamint Csolnok fele vezető utak.

Mindezek értelmében a láthatósági elemzés kiértékelését követően megállapítható, hogy mindkét erősség esetében számolni kell a láthatósággal, mint helykijelölést befolyásoló és funkcióra utaló tényezővel. Mivel Dömös-Árpádvár hegyvidéki várként a településektől távol helyezkedik el (annak ellenére, hogy váraljai települést feltételeznek a hegy lábához)⁹¹ és leginkább a Dömös mellett folyó Malom-patak és a Szőke-forrás-völgye láthatók innen. Leányvár-Kolostorhegy dombvidéki várként Valmót falu közelében helyezkedik el és több szomszédos falu településrészeire is láthatók innen, ezért beleillik a Miklós Zs. és Terei Gy. által alkotott modellbe.⁹²

5.3 A Késő Árpád-kori nemesi váraink funkciói

A késő Árpád-kori nemesi várak funkciójának kutatását tekintve Fügedi E.⁹³ és Szűcs J.⁹⁴ meghatározásával szükséges kezdeni a vizsgálatot. Meglátásuk szerint az írott források alapján az alábbi szerepeket látták el: hatalmi bázis, a birtokos székhelye és lakóhelye, valamint uradalmi központ. Az uradalom központi szerepével Engel P.⁹⁵ és Horváth R.⁹⁶ behatóbban is foglalkozott, mely során azt vizsgálták, miképpen és mikor terjedt el a váruradalom fogalma a forrásokban. Eredményeik alapján a folyamat a 14. századtól indult el, vagyis a várak uradalmi központi szerepe ezt követően vált hangsúlyossá⁹⁷. Mindenképpen megemlítenéd Feld I. „magánföldesúri” várakról szóló összegző munkái, melyekben részletekbe menően elemezte ezen várak rendeltetésére vonatkozó adatokat, így a lakhely, az értékőrzés és az általános védelem aspektusát.⁹⁸ Kiemelendő Szörényi G. műve, melyben Martin Krenn csoportosítását átemelve pontokba szedve vizsgálta a várak funkcióit.⁹⁹ A Szörényi G. által bemutatott kategóriák az alábbiak: 1. Topográfiai, domborzati helyzet szabta fizikai korlátok; 2. Védelmi

⁹⁰ HORVÁTH 1979, 250.

⁹¹ HORVÁTH 1979, 69.

⁹² TEREI 2022, 65.

⁹³ FÜGEDI 1977, 15., 34., 87.

⁹⁴ SZÜCS 1993, 27-32.

⁹⁵ ENGEL 2007.

⁹⁶ HORVÁTH 2009.

⁹⁷ ENGEL 2007, 12–13.; HORVÁTH 2009, 101.

⁹⁸ FELD 2014A 361–374.

⁹⁹ A tanulmány részletesen vizsgálja a várak különböző funkcióit, lásd: SZÖRÉNYI 2011, 47–58.

szerep; 3. Közlekedési viszonyok, mint védelmi szempont; 4. Infrastruktúra; 5. Jogi alap; 6. Történeti előzmények; 7. Reprezentáció; 8. Humán faktor. A felsorolt csoportok mind szerepet játszhattak egy vár helyének kijelölésében. Lényeges meglátása, hogy nem lehet csupán egy szempontot kiemelni, minden erősség esetében mérlegelendő, hogy mely szerep kaphatott nagyobb hangsúlyt, milyen szempontok alapján határozhatók meg a fő- és mellékfunkciói.¹⁰⁰

Jelen dolgozat ezért kísérletet tesz ezen elemzések segítségével a fő- és mellékfunkciók meghatározására is a két vizsgált erődített hely vonatkozásában.

Dömös-Árpádvár topográfiai és domborzati helyzetét vizsgálva megállapítható, hogy a kúp alakú hegy meredek oldalú hegytetője révén jól védhető. A vár építéséhez a helyben bányászott kőanyaggal dolgozhattak. Az elhelyezkedés és az erdős környezet az erősség megközelíthetőségét jelentősen nehezítette. Utóbbiak alapján a vár helyének kiválasztásában az elsődleges szempont a jó védhetőség megteremtése volt, mely által, mint ahogy Fügedi E. a mentsvárak vonatkozásában leírja, hogy a birtokosok „saját magukat, fegyvereseiket, kincseiket (az okleveleket is ide számítva)”¹⁰¹ védhették meg. A mentsvárak fő funkciója a védelem biztosítása, melynek értelmében veszély esetén az erősség refugiumként szolgálva, védelmet nyújtott nem csak a birtokos, de vagyona számára is.¹⁰² Az értékeket tekintve a különböző nemesfém tárgyak („kincsek”) mellett legalább annyira fontos volt az oklevelek megőrzése.¹⁰³ A vár kis méretéből adódóan nagyszámú állandó helyőrség jelenléte nem feltételezhető. Támadás esetén a védők kis létszámuk ellenére is képesek lehettek az erősség megvédésére. A torony mellett található ciszterna hetekig eltartó ostrom esetén is elegendő vizet biztosított. A passzív védekezésen túl, aktív ellentámadásokat is indíthattak a várból.¹⁰⁴ Az infrastruktúra kapcsán annak kiépítetlenségével számolhatunk, míg a jogi alapokról nincsenek információk, addig a történeti előzmények tekintetében nem elhanyagolható, hogy a vár egy késő bronzkori földvár felső részén épült.¹⁰⁵ Az őskori földvár megléte jól mutatja a terület stratégiai jelentőségét, melyet a középkorban is felismertek. Mivel a vár építetőjének személye ismeretlen, ezért az individuális, személyes szándéka nem vizsgálható. Ugyanakkor kétségkívül számolni kell valamilyen szintű reprezentációval, erre utalnak a hegy lábánál és a vár területén előkerült faragott kő elemek. A láthatósági analízis kiértékelését követően konstatálható, hogy a jelenlegi információink tükrében nem igazolható a saját birtok

¹⁰⁰ SZÖRÉNYI 2011, 47

¹⁰¹ FÜGEDI 1977, 56–60.

¹⁰² SZÖRÉNYI 2011, 55–56.

¹⁰³ FELD 2014A, 364–365

¹⁰⁴ SZÖRÉNYI 2011, 52.

¹⁰⁵ HORVÁTH et al. 1979, 69.

ellenőrzésének szerepe. A vár földrajzi elhelyezkedését és jellegét tekintve mentsvárként értelmezhető. Fő funkciója a birtokos és/vagy sokkal inkább értékeinek a megvédése volt.

Leányvár-Kolostorhegy erősségének fő- és mellékfunkcióinak meghatározásához eltérő adatok állnak rendelkezésre, mint Árpádvár esetében. A vár topográfiai helyzete alapján egy dombnyúlvány végén kiemelkedő dombtetőn helyezkedik el. Megközelítése a D-i oldal felől lehetséges. A középkori infrastruktúra állapotáról a történeti térképek alapján feltételezhetjük¹⁰⁶, hogy a helyi földutak mellett, – melyek összekötötték Valmót Keszölcével, Csolnokkal, Dággal és Aberth-tel – a közelben haladt el (a mai Leányvártól K-re) a Zsámbékról Esztergomba vezető út is.¹⁰⁷ Ezek alapján az erősségből megfigyelés alatt tarthatták a közvetlen úthálózatot (mely alatt nem útellenőrző szerep értendő). A várral kapcsolatban jogi adatokról nem maradtak fenn források és bár a régészeti feltárás során római kori építőanyagok kerültek elő, azokat másodlagosan is felhasználhatták a középkorban, így történeti előzményről sincs biztos információ. A római kori építőanyagok újbóli felhasználása az építés költségek csökkentését eredményezhette. Az erősség építtetőjének személyét a jelenlegi ismereteink alapján összeköttetésbe hozható a Valmót nemzetség tagjával, azonban a családról csak egy okleveles forrás került elő.¹⁰⁸ Továbbá felmerülhetnek építtetőként az esztergomi johannita keresztesek és a margitszigeti apácák is, ugyanakkor sokkal valószínűbb, hogy ők később birtokolták a területet.¹⁰⁹ Utóbbiak kapcsán természetesen tisztázni kellene az erősség és a belső épület kapcsolatát, valamint az épületnek a rendeltetését. Mindezek értelmében megválaszolhatatlan kérdés a személyes szándék és a humán faktor tényezői kapcsán. Az erősségből és a belső területen álló egykori épületből nem maradt fenn elég adat ahhoz, hogy annak reprezentációs értékét tárgyalhassuk. Az erősség elhelyezkedéséből, könnyű megközelíthetőségéből és Valmót faluhoz való közelsége kapcsán felmerül, hogy a birtokos állandó lakhelyeként is szolgálhatott.¹¹⁰ A fentebbiek alapján a leányvári erősségről megállapítható, hogy nagy valószínűség szerint a Valmót nemzetségnek egy olyan vára állhatott itt, melyről belátható volt Valmót falu és birtoka, így a fő funkciója az lehetett, hogy a birtokos erősített, állandó lakhelyül szolgáljon. Az erősség lakóhely funkciójáról adatok hiányában nem lehet többet megállapítani, hiszen a belső épület rendeltetése is bizonytalan még. Mellékfunkcióit tekintve, a könnyű megközelíthetőség és a faluhoz való közelsége

¹⁰⁶ Első Katonai Felmérés: <https://maps.arcnum.com/hu/>

¹⁰⁷ PETŐ 2014, 3. 3.kép

¹⁰⁸ HORVÁTH et al. 1979, 251.

¹⁰⁹ Valmót és Csolnok történeti földrajza és okleveles forrásai, lásd: GYÖRFFY 1987, 232–233; 317.

¹¹⁰ FELD 2014A, 364.

lehetővé tehetette, hogy veszély esetén ide biztonságba meneküljenek a falubeliek, tehát a birtokos és a birtokán élő népek védelmét is biztosította.

6. ÖSSZEGZÉS

A dolgozatban vizsgált két erősség, Dömös-Árpádvár és Leányvár-Kolostorhegy esettanulmányain keresztül bemutatásra került az Esztergomi járás régiójában folyó várkutatás. A járás területén található erősségek komplex elemzésével új adatokat sikerült gyűjteni azok keletkezésének, jellegének és szerepének meghatározásához. A kutatás során alkalmazott roncsolásmentes módszerek – mint a távérzékelési eljárások: légifotózás, LiDAR, valamint a geofizikai mérések: magnetométer, GPR, ERT – segítségével számos olyan információ került napvilágra, melyekre egyébként csak nagyfelületű feltárás során derülne fény. A leányvári erősség belső területén talált épület feltárása során, annak falait csupán az elszedett kőtörmelékcsémák alapján lehetett meghatározni. Az alaprajza alapján leginkább templomra hasonlító épület és a hozzá kapcsolódó, az erősségre utaló kettős árok számos értelmezési problémát vet föl. Leányvár-Kolostorhegy régészeti és történeti kutatása lehetővé teszi az erősség környezetében betöltött szerepének meghatározását. A láthatósági analízis és a középkori birtokviszonyok elemzése alapján feltételezhető, hogy a Valmót falu közelében a Valmót nemzetség által felépített erősséget később a johannita keresztesek és/vagy a margitszigeti apácák szerezték meg, akik ekkor templomot építhettek rajta. Az erősség a dombvidéki várak csoportjába tartozik, azon belül a sarkantyúhelyzetű várak kategóriájába. Dömös-Árpádvár összetett régészeti és történeti vizsgálata szintén lehetővé tette a vár funkcionalitásának megállapítását. A toronyvár elhelyezkedéséből adódóan mentsvárként funkcionálhatott. A láthatósági elemzés, valamint a középkori birtokviszonyok alapján egyelőre nem határozható meg a vár tulajdonosának személye, arról csak sejtéseink lehetnek. A bemutatott erősségek is szemléltetik azt, hogy az Esztergomi járás területén található várak változatos megjelenésűek és rendeltetésűek, összhangban a földrajzi és az ember alkotta környezetükkel. A járás 13. századi nemesi várainak komplex metódusokkal történő kutatása, mint a fentebbi két példán látható, átfogó képet nyújthatnak az erősségek és a terület középkori arculatáról.

BIBLIOGRÁFIA

- ENGEL 2003 Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. In: *Honor, vár, ispánság*. Szerk.: Csukovits E. Budapest, 2003.
- ENGEL 2007 Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról. (Reprint) *Castrum* 6 (2007)
- ENGEL 2020 Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Budapest, 2020 (a digitális tartalom a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet honlapjáról elérhető)
- COWGILL 2000 Cowgill, Jane: *Medieval finds from excavations in London:1. Knives and scabbards*. London 2000
- CZAJLIK 2022 Czajlik Zoltán: Pest megye erődítéseinek régészeti célú légi fényképezése a kezdetektől 2018-ig. In: *Középkori és Török kori várak, erődítések Pest megyében*. Szerk.: Kovács Gy. Budapest, 2022, 37-50.
- FÉNYES 1848 Fényes Elek: *A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben részletes és kimerítő kiadása*. I-IV. Második kötet. Esztergom Vármegye. Pest, 1848.
- FELD 2007 Feld István: Engel Pál és a magyarországi várkutató. *Castrum* 6 (2007) 19-26.
- FELD 2014A Feld István: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. *Századok* 148 (2014) 2. sz. 353-380.
- FELD 2014B Feld István: Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I. kötet*. Szerk.: Bárány A.–Dreska G.–Szovák K. Budapest-Debrecen 2014. 369-390.
- FELD 2015 Feld István: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében II. *Századok* 149 (2015) 2. sz. 333-361.

- FELD 2022 Feld István: A kései Árpád-kor várépítészete. In: *Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus.* szerk.: Ritoók Á.– Simonyi E. Budapest, 2022.
- FÜGEDI 1975 Fügedi Erik: Középkori várak-középkori társadalom. In: *Várépítészetiünk.* Szerk.: Gerő L. Budapest, 1975.
- FÜGEDI 1977 Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon.* Budapest, 1977.
- GIACOMO 2022 Giacomo Fontana: Italy's Hidden Hillforts: A Large-Scale Lidar-Based Mapping of Samnium. *Journal of Field Archaeology*, 2022, 47:4, 245-261
- GYÖRFFY 1987 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Budapest 1987.
- GYÖRFFY 1998 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Budapest 1998.
- HORVÁTH et al. 1979 Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 5. köt. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és Dorogi járás.* Szerk.: Torma István. Budapest, 1979.
- HORVÁTH 2009 Horváth Richárd: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Társadalom- és Művelődés történeti tanulmányok.* 40. Szerk.: Neumann T.–Rácz Gy. Budapest–Piliscsaba, 2009. 63–104.
- JÁMBOR 2024 JÁMBOR KEVE: Dömös-Árpádvár középkori vára 2022–2023 között végzett régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 27 (2024) 93-104.
- KÓKA et al. 2022 Kóka I. – Tóth B. – Terei Gy. – Mag H.: Középkori és kora újkori fém tárgyak a perőcsényi Salgóvár környezetéből. In: *Középkori és Török kori várak, erődítések Pest megyében.* Szerk.: Kovács Gy. Budapest, 2022, 71-106.
- MAJER 2023 Majer Zsófia V.: *Középkori és kora újkori fémleletek a sátoraljaújhelyi várból.* Sátoraljaújhely 2023.
- MILO et al 2022 Peter Milo– Michal Vágner – Tomas Tencer – Igor Murín: Application of Geophysical Methods in Archaeological Survey of Early Medieval Fortifications. *Remote Sens.* 2022

- MIKLÓS 2007 Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. *Varia Archeologia Hungarica. XXII.* Budapest, 2007.
- MIKLÓS–TEREI 2006 Miklós Zs.–Terei Gy.: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére.* Szerk: Kovács Gy. – Miklós Zs. Budapest, 2006, 203-226.
- MIKLÓS et al 2022 Miklós Zs.–Rózsás M.–Zatykó Cs – Kovács Gy.: Castles, settlements, riverbeds from above Aerial reconnaissance surveys by Zsuzsa Miklós in the Drava region. *Academiae Scientiarum Hungaricae* 73 (2022) 1, 107–119.
- NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007
Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: *Borsod Abaúj Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1.* Budapest–Miskolc, 2007.
- NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–FELD–SÁRKÖZY 2009
Nováki Gy. – Baráz Cs. – Dénes J. – Feld I. – Sárközy S.: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2.* Budapest-Eger, 2009.
- PÁL 2024 Pál Gabriella – Kelemen Bálint: A csákányospusztai középkori templom állagmegóvási munkálatai. *Magyar Régészet* 13. évf. (2024) 3. szám 54-57.
- PASTINSZKY 1977 Pastinszky Miklós – Tapolcainé Sáray Szabó Éva: *Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtése Komárom megye.* Tatabánya 1977.
- PETŐ 2014 Pető Zsuzsa Eszter: Római vagy középkori? Történeti utak a Pilisben. *Magyar Régészet* 2014.
- PUSZTAI 2007 Pusztai Tamás: A Keleméri Mohosvár. Egy 13-14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum* 5 (2007) 39-64.
- SUGÁR 2011 Sugár József: Adatok a középkori nyílhegykutatás módszertanához. Szakdolgozat 2011.
- TEREI–HORVÁTH 2007 Terei Gy. – Horváth A.: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2007) 215-246.

- TEREI 2022 Terei György: Árpád-kori várak és települések kapcsolata Pest megyében. In: *Középkori és Török kori várak, erődítések Pest megyében*. Szerk.: Kovács Gy. Budapest, 2022, 51-70.
- THOROCZKAY 2012 Thoroczky Gábor: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. In: *Fons vol. 19* (2012) p. 409-433
- TOLNAI 2011 Tolnai Gergely: Várkutatás helyzete Komárom – Esztergom megyében. In: *Várak nyomában: tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére* Bp. 2011.
- TÓTH 2020 Tóth Krisztina: *Esztergom megye történeti földrajza a késő középkorban*. Budapest 2020.
- REISZIG É. N. Reiszig Ede: Esztergom vármegye községei. In: *MVV Esztergom vármegye*. Szerk. Borovszky S. Bp. é. n. (1896–1914) 6-39
- SOÓS 1912 Soós Elemér: *Magyarországi várak történeti fejlődése*. Budapest 1912.
- ŠTULAR 2015 Benjamin Štular: The social context of the 13th century castle in the landscape. In: *Raum strukturen und Raumausstattung auf Burgen in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Hg: Christina Schmid – Gabriele Schichta – Thomas Kühtreiber – Kornelia Holzner Tobisch. Heidelberg 2015 327-350.
- SZÖRÉNYI 2011 Szörényi Gábor: Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához. *Castrum*, 13 (2011) 25-70.
- SZÖRÉNYI 2015 Szörényi Gábor András: *Sajó-völgyi huszita várak régészeti kutatása*. Phd disszertáció. 2015.
- SZÜCS 1993 Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest 1993.
- ŽIGA–RALF 2017 Žiga Kokalj – Ralf Hesse: *Airborne laser scanning raster data visualization. A Guide to Good Practice*. Ljubljana 2017.
- ZSOLDOS 2001 Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest megye monográfiája 1/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest 2001.
- ZSOLDOS 2007 Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. História Könyvtár Monográfiák 24. Budapest, 2007.